

BOEKBESPREKINGEN

BIJBELWETENSCHAPPEN

Riemer Roukema, *Jezus, de gnosis en het dogma*, Meinema, Zoetermeer 2007, 296 p., € 21,50 (ISBN 9789021141688).

Een nieuw boek over Jezus. Voegt dit aan alles wat er de laatste decennia verschenen is nog iets toe? In dit geval kan die vraag bevestigend beantwoord worden. De auteur probeert in een historisch opgezet betoog te laten zien dat er een kloof gaapt tussen de beschrijving van Jezus volgens de vier canonieke evangeliën en de apocriefe geschriften uit de Vroege Kerk die in vele gevallen gnostisch van aard zijn of verwant aan gnostische stromingen.

Een tweede vraag is in hoeverre het vroegchristelijke dogma van Nicea aangaande de godheid van Jezus Christus en de triniteit bijbelse wortels heeft of een product is van een Hellenistisch denkklimaat. Heeft de Vroege Kerk de Jood Jezus ‘opgehemeld’ (Kuitert) tot Gods Zoon of heeft deze belijdenis oudtestamentisch-joodse wortels? In een drietal verkenningen gaat Roukema na hoe er over Jezus in de Bijbel en de geschriften in de Vroege Kerk gesproken is: met betrekking tot zijn herkomst en identiteit, zijn onderricht en zijn dood en opstanding. De conclusie is dat bij alle schakering Jezus in het Nieuwe Testament getekend wordt als echt mens die tevens als de Christus en de Zoon wordt gezien en wiens gezag wordt beschreven in termen van de HERE, Jahweh. Ook zijn pre-existentie wordt expliciet of impliciet in het Nieuwe Testament betuigd. Gnostische getuigenissen zijn doorgaans van later datum, stemmen soms met de evangeliën overeen, maar vertonen in de meeste gevallen een afwijkend beeld dat sterk door het Griekse denken gestempeld is. De heilsweg van de gnostiek weet geen raad met de realiteit van Christus’ kruisdood en opstanding. De auteur is zich er van bewust dat er naast de hoofdstroom die in de canon zijn plaats heeft, vormen van Joods christendom hebben bestaan waarbij Jezus vooral gezien werd als de door God beloofde profet.

De these dat Jezus een geheim onderricht gaf, dat zijn neerslag gevonden zou hebben in buitenbijbelse geschriften – een geliefkoosd argument in neo-gnostieke kringen vandaag – wordt door Roukema ontzenuwd. Het is juist kenmerkend dat waar Jezus in Mattheüs 13 spreekt over het geheimenis dat aan de leerlingen alleen is toevertrouwd, de evangelist dit in zijn geschrift doorgeeft. De schrijver toont ook aan dat het spreken over Jezus als Heer en Zoon van God in het Jodendom van de intertestamentaire tijd allerlei aanknopingspunten heeft en geen breuk betekent met het Joods monotheïsme. Graag had ik hier nog wel iets meer willen horen over de wisselwerking tussen het intertestamentaire Jodendom en het Hellenisme (M. Hengel).

Ten aanzien van het christologisch en trinitarisch dogma gaat de schrijver als historicus voorzichtig te werk. Adoptianen en modalisten hebben voor hun opvatting wel een bijbeltekst, maar niettemin ligt Nicea helemaal in de lijn van het bijbels getuigenis. Dit dogma heeft meer recht van spreken dan de gnostische visies op Jezus. Uiteindelijk is het een beslissing van het geloof of men dit spreken van apostelen, evangelisten en kerkvaders bijvalt. De schrijver maakt een streng onderscheid tussen een historische en een theologische benadering inzake de echtheid van aan Jezus toegeschreven woorden. Hoewel hij hier zeer voorzichtig te werk gaat, heb ik me toch afgevraagd of hij zich daarmee niet kwetsbaar maakt tegenover hen die hij juist bestrijdt.

Al met al: een boeiend boek met veel informatie. In een tijd waarin de gnostiek hoge ogen gooit is het goed dat dit nuchtere geluid gehoord wordt. Maar dan moet men wel bereid zijn de auteur op zijn wegen te volgen en afstand te nemen van de hypes en de waan van de dag.

A. Noordegraaf

G.C. den Hertog & C. van der Kooi (red.), *Tussen leer en lezen. De spanning tussen bijbelwetenschap en geloofsleer*; Kok, Kampen 2007, 240 p., € 17,50 (ISBN 9789043511667).

Wat gebeurt er als de bijbelwetenschapper en de dogmaticus elkaar tegenkomen? Komt het echt tot een dialoog of varen zij elkaar voorbij als schepen in de nacht? Over dit onderwerp werd op 25 en 26 november 2004 een symposium gehouden, belegd door de Theologische Universiteit Apeldoorn en de theologische faculteit van de VU. De ontmoeting op zich is al betekenisvol. Immers enkele decennia daarvoor hadden beide theologische instellingen elkaar niet zoveel te zeggen. Daarvoor lagen de standpunten tussen een streng orthodoxe visie en een historisch-kritische benadering te ver uiteen. Inmiddels is niet alleen het theologisch klimaat veranderd, maar groeit ook het besef dat allen die de Schrift als getuigenis van Gods openbaring eerbiedigen, elkaar nodig hebben ook als men op onderdelen van elkaar verschilt of in verschillende disciplines werkzaam is.

Nu zijn de toen gehouden lezingen gebundeld en voor iedere belangstellende beschikbaar. In een eerste cluster komen vier theologen aan het woord die ingaan op de vraag in hoeverre zij de kloof tussen bijbelwetenschap en systematische theologie ervaren (Van der Dussen, Zwiep, Van Ek, De Wit). Een tweede deel bevat bijdragen van twee exegeten die laten zien hoe zij in hun exegetisch werk omgaan met systematisch –theologische vragen (Talstra, Hofius). Deel drie gaat over de vraag wat er gebeurt als een exegeet en een dogmaticus zich buigen over hetzelfde bijbelgedeelte (OT: Psalm 110; NT: Handelingen 15:16-18). In het laatste hoofdstuk wordt de balans, liever gezegd: een tussenbalans opgemaakt met het oog op verdere doordenking. De lezer wordt voortdurend uitgedaagd om na te gaan waar hij zelf staat. Soms heb je het gevoel dat standpunten zich heel dicht naderen, dan weer dat de meningen uiteenwijken.

Wat dat laatste betreft is er een duidelijk verschil tussen de historisch-kritische aanpak van Krans inzake Handelingen 15 en de bijbeltheologische bijdrage van Den Hertog. Bij de eerste kreeg ik het gevoel dat bij alle waardevolle observaties ten aanzien van de tekstgeschiedenis en de exegetische details Lucas' boodschap toch wat opgesloten wordt in het verleden. Krans maakt de kloof tussen Lucas en de lezer van vandaag wel erg groot en gaat overigens met zijn slotopmerkingen zijn filologisch-historisch boekje te buiten door een eigen theologische visie te geven. In hun uitleg van Psalm 110 raken Peels en Van der Kooi elkaar heel dicht. Hier kreeg ik echt het gevoel dat de systematicus de resultaten van de exegese doorvertaalt en doordenkt in zijn dogmatisch handwerk

Bij alle nuancering vinden de auteurs elkaar in de overtuiging dat de Schrift meer is dan een brok antieke literatuur, maar dat het gaat om het boek van de Heer. Overeenstemming is er ook ten aanzien van het feit dat dit Godswoord een geschiedenis doorloopt en daarvan de sporen draagt. De betrouwbaarheid van het getuigenis is niet op een fundamentalistische wijze te fixeren, maar rust in Hem die als de Betrouwbare met ons meetrekt. Met name Hofius benadrukt het feit dat exegese een theologische discipline is, al heb ik wel een vraagteken gezet bij zijn pleidooi om binnen de canon zakelijke kritiek te leveren. Schemert hier toch het Lutherse 'was Christum treibet' door? Enigermate apart staat de bijdrage van J.H. de Wit die laat zien wat bijbellezen betekent in ver-

schillende culturen. In de huidige samenleving is ook dat een punt dat in toenemende mate ons zal bezig houden.

Ambachtelijke exegetische en theologische doordenking bevruchten elkaar. Voor ieder die vanuit een gereformeerde visie de Schrift onderzoekt, acht ik de bestudering van dit boek een *must*.

A. Noordegraaf

KERK- EN THEOLOGIEGESCHIEDENIS

Eric Jorink, *Het Boeck der Natuere. Nederlandse geleerden en de wonderen van Gods Schepping 1575-1715*, Primavera Pers, Leiden 2007² (2006), 510 p., € 34,50 (ISBN 9789059970274).

Dit is de bewerking van het proefschrift waarop de auteur in 2004 cum laude promoveerde bij de historici Klaas van Berkel (RUG) en Nicolette Mout (UL). Hij kreeg er ook nog eens een studietoelating van de Stichting Praemium Erasmianum voor, en al die lof is niet onbegrijpelijk. Het is namelijk een prachtig boek, ook nog eens verlicht met vele verhelderende illustraties. Jorink zet met zijn studie de respectabele Nederlandse onderzoekstraditie die zich richt op de vroeg-moderne wetenschapsontwikkeling (met naast zijn promotores ook nog Groningse namen als Rienk Vermij, Han van Ruler, Arjo Vanderjagt en Utrechts/Amsterdamse als die van R. Hooykaas en C. de Pater) op creatieve wijze voort.

Zijn hoofdthese is daarbij even opmerkelijk als (in mijn ogen) overtuigend: de wetenschappelijke cultuur die in de 17^e eeuw in de Nederlanden zo'n hoge vlucht nam, dient niet zozeer verklaard te worden vanuit 20^e eeuwse concepten als 'de mechanisering van het wereldbeeld' (E.J. Dijksterhuis) of de 'wetenschappelijke revolutie' (R.H. Vermij), maar veelmeer vanuit de notie van de natuur als 'boek van God'. Het is onjuist om te suggereren – zoals recent nog gebeurde door Jonathan Israël in diens grote boek over de radicale Verlichting – dat de wetenschap pas tot bloei kon komen op het moment dat Bijbel, kerk en geloof aan gezag begonnen in te boeten. Het was namelijk bij uitstek de in artikel 2 van de Nederlandse Geloofbelijdenis verwoorde geloofsovertuiging dat alle schepselen zijn 'als letters in een schoon boek' die een uiterst stimulerende rol speelde in de vroeg-moderne wetenschapsontwikkeling. Vele zeventiende eeuwse geleerden wisten zich in hun onderzoek gedreven door de vaste overtuiging dat de natuur, als tweede boek van God naast de Bijbel, hen belangrijke lessen kon leren over Gods almacht, wijsheid en goedheid. Jorink laat dit onder meer zien aan de hand van dichters als Constantijn Huygens en Jacob Cats, onderling zeer verschillende theologen als Caspar Barlaeus, Gisbertus Voetius, Balthasar Bekker en Andreas Colvius en medici als Wouter Schouten en Johannes van Horne.

Aanvankelijk werd de natuur daarbij vooral gezien als een verzameling illustraties bij (en ter nadere uitleg van) de Bijbel. Gaandeweg echter begon men beide 'boeken' meer te verzelfstandigen, en werd de natuur gezien als een relatief autonome openbaring van God, die dan ook wat meer los van de Bijbel bestudeerd kon worden. Volgens Jorink kwam dat laatste minstens zozeer door een groeiend inzicht in de hermeneutische problematiek – het bleek niet eenvoudig de bijbelteksten over natuurgegevens uit te leggen – als door een zich doorzettend rationalisme. Cartesianisme en spinozisme, hoe belangrijk ook, vormden in elk geval bepaald niet het enige ijkpunt waarop de ontwikkelingen herleid kunnen worden.

In de eerste hoofdstukken van zijn boek zet Jorink zijn these helder, genuanceerd en gedocumenteerd uiteen. Daarna volgen enkele *case studies* die zich als afzonderlijke uitwerkingen en

concretiseringen ervan laten lezen. Deze betreffen achtereenvolgens het debat over de betekenis van kometen, de studie en waardering van insecten (o.a. door Swammerdam en Van Leeuwenhoek), de rariteitenverzamelingen en de zogeheten 'wonderboeken'. In een slothoofdstuk laat Jorink zien hoe en waarom de uitdrukking 'boek der natuur' in de 18e eeuw weer goeddeels naar de achtergrond verdween.

Eén klein minpuntje noteer ik: het is jammer dat de auteur zich slechts sporadisch verstaat met hedendaagse theologische c.q. theologie-historische lectuur. Dat leidt tot onnauwkeurigheden, zoals de (in theologen-kringen inmiddels op goede gronden losgelaten) stelling dat Olevianus als mede-auteur van de Heidelbergse Catechismus beschouwd moet worden (62). Verwerking van recente studies als die van W. Verboom naar de HC en de NGB had niet alleen voor dit soort foutjes kunnen behoeden, maar het beeld dat Jorink neerzet ook theologie-historisch verder kunnen completeren. Zoals vele theologen in hun werk al jaren blijk geven van het belang van een multidisciplinaire oriëntatie, zou het omgekeerd voor andere geesteswetenschappers m.i. ook verrijkend kunnen zijn de theologie(geschiedenis) nadrukkelijker in hun onderzoek te betrekken.

G. van den Brink

Fred van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie*, Groen, Heerenveen 2007, 207 p., € 19,95 (ISBN 9789058297808).

Er verscheen onder redactie van de hoogleraar geschiedenis van het Nederlandse protestantisme aan de VU te Amsterdam een interessante bundel over de zogenaamde bevindelijk gereformeerden - de term is van C.S.L. Janse - of refo's. Hierin vinden we een aantal artikelen die een bewerking zijn van referaten, gehouden op een symposium op 24 november 2006 aan de VU te Amsterdam. In het eerste hoofdstuk reflecteert de eindredacteur op het historisch perspectief van de bevindelijk gereformeerden en komt tot de conclusie dat er niet alleen sprake is van een min of meer continue lijn vanaf de Nadere Reformatie, maar ook van discontinuïteit, omdat het bestaan van bevindelijk gereformeerden ook een dynamisch verschijnsel is dat volop deel uitmaakt van de moderne tijd (20). Men moet de refo's dan ook zien in samenhang met de grefo's, de hervo's en de evangelico's (28). In het tweede hoofdstuk gaat G. van Klinken in op de verborgen bevindelijkheid in het neocalvinisme, waarna J.D. Snel in het volgende hoofdstuk de vraag aan de orde stelt, waarom er sprake is van een Refoband of Refogordel. J. Exalto bespreekt de plaats en functie van de bevindelijke verhalen (het narratieve) en J. Zwemer de geestelijke keurmeesterij en de tale Kanaäns (hoofdstuk 4 en 5). B. Wallet gaat in op de plaats van Christelijke Gereformeerden tussen ontzuijing, Refozuil en evangelische beweging. H. Paul (geschiedfilosoof) bespreekt de verhouding tussen historiciteit en tijdloosheid in het verschijnsel bevindelijk gereformeerden. Het laatste opstel is van M. Wisse, die lijnen trekt vanuit het eeuwigheidsdenken van Augustinus naar de bevindelijk gereformeerden. De bundel sluit af met een bibliografie en personalia.

Al met al een mooie bundel. Men ziet wetenschappelijke zelfreflectie terecht als een vorm van emancipatie. Wat ik bij al het goede mis in deze studie is dat er ook een bevindelijke gereformeerde stroming is (geweest) die wil(de) leven uit het verbond. Dat is trouwens ook in soortgelijke studies het geval. Waarom is deze legitieme variant van de bevindelijk gereformeerden voortdurend buiten beeld? Is er geen 'volk' (geweest) dat slechts kan leven uit de beloften van God, zoals met name verwoord in het klassiek gereformeerde doopsformulier? Anders gezegd: waren theologen als J.G. Woelderink en C. van der Wal geen bevindelijk gereformeerden?

W. Verboom

Heiner Faulenbach und Eberhard Busch, *Reformierte Bekenntnisschriften, Bd. 1/ 2 1535-1549*, Neukirchener Verlag, Neukirchen 2006, 490 p., € 78,00 (ISBN 9783788721978).

Opnieuw verscheen een uitgave in de serie *Reformierte Bekenntnisschriften*. In dit deel worden zeventien gereformeerde belijdenisgeschriften besproken die ontstaan zijn in de jaren 1535 tot 1549. Na een *Vorwort* van Andreas Mühling bespreekt een keur van scribenten de in deze jaren verschenen gereformeerde confessies. Dat het begrip ‘confessie’ breed wordt opgevat blijkt uit het feit dat bijvoorbeeld ook kerkorden, namelijk die van Genève (*Ordonnances ecclésiastiques*) uit 1541 en 1561 zijn opgenomen.

De opzet is als in de vorige editie. Na een historische inleiding volgt telkens een bespreking van de inhoud van een belijdenisgeschrift, aangevuld met literatuur en gegevens over de tekstoverlevering. Daarna wordt de meest originele tekst zelf weergegeven. Ook de *Wittenberger Konkordie* van 1536 is opgenomen (69 t/m 88). Vanwege het sterke Lutherse aandeel in deze belijdenis kan men er over twisten of deze belijdenis wel echt gereformeerd mag heten, al stemde Bucer er wel mee in. Of moeten we juist zeggen dat deze belijdenis er een mooi, maar ook uitzonderlijk voorbeeld van is dat Lutheranen en Gereformeerden elkaar toch vonden inzake de kernen van belijden, al speelden daarbij de politieke omstandigheden een grote rol. Is het zoeken naar wat bindt niet echt gereformeerd? Mooi is het te lezen hoe vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden in 1544/1545 in Wezel een veilige plaats vonden en een belijdenis opstelden, die uitmunt in korthed en eenvoud, maar die ook scherp is tegen de Wederdopers.

Al met al een fraaie aanwinst in deze serie die terecht financiële steun krijgt van Evangelische Kirche in Duitsland.

W. Verboom

Heiner Faulenbach und Eberhard Busch, *Reformierte Bekenntnisschriften, Bd. 1/ 3 1550-1558*, Neukirchener Verlag, Neukirchen 2007, 478 p., € 78,00 (ISBN 9783788722302).

In vervolg op de hierboven besproken publicatie verscheen vorig jaar een nieuw boek in de serie *Reformierte Bekenntnisschriften*. Hiermee is het eerste deel voltooid. Dertien gereformeerde belijdenisgeschriften van uiteenlopende aard worden besproken in hun historische context. Als het er om gaat het kenmerkende van het gereformeerd belijden onder woorden te brengen, wordt dat het meest zichtbaar in de confessies van vluchtelingen, die in een vreemde omgeving hun geloof beleiden. Daardoor treedt ook een wezenlijk kenmerk van het bijbels ‘marturein’ aan de dag, namelijk dat openlijk belijden ook lijden, zelfs martelaarschap kan inhouden.

Aangrijpend is de wijze waarop een Franse geloofsbelijdenis, *La confession de foi Brésilienne* (1557) in Brazilië tot stand kwam. Een Franse admiraal in Brazilië die Calvijn gevraagd had een zendingsexpeditie te zenden, liet later enkele leden van deze expeditie terechtstellen om hun gereformeerde belijdenis. Een reisgenoot, Jean de Léry die de expeditie overleefde, beschrijft de dramatische gebeurtenissen in een dagboek. Men vindt in dit boek bijvoorbeeld ook *Der Kleine Emders Katechismus*, ontstaan in 1554, naar een tekstuitgave van 1579. Veel doet denken aan de *Kleine Catechismus* van Micron (1552). Verrassend is dat de gebeden in deze catechismus vóór en na de catechismusdienst op zondagmiddag vrijwel letterlijk overeenstemmen met de gebeden vóór en na de catechismus in ons eigen traditionele gereformeerde psalmboek. De serie wint aan functionaliteit door de registers die achterin dit derde deel te vinden zijn. Daarmee is het gebruik van de acht en veertig belijdenissen, die nu besproken zijn, zeer gebaat.

W. Verboom

MISSIOLOGIE EN OECUMENICA

Dirk Griffioen, *Christelijke zending en wereldgodsdiensten. De godsdiensttheologie van Gustav Warneck, Hendrik Kraemer, J.E. Lesslie Newbigin in context* (Mission, nr. 44), Boekencentrum, Zoetermeer 2007, 596 p., € 42,50 (ISBN 9789023922179).

De auteur, predikant van de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt en docent missiologie in Indonesië, promoveerde eind vorig jaar op deze doorwrochte en belangwekkende studie. Van harte feliciteren wij deze 60-jarige met dit resultaat van jarenlange intensieve studie.

Dit boek is te beschouwen als een handboek, waarin op een heldere wijze de hoofdlijnen van de bezinning op de godsdiensttheologie in de 20ste eeuw in kaart zijn gebracht. Juist omdat Griffioen het gedachtegoed van de drie 'groten' behandelt in context, laat hij zien dat het in principe steeds weer dezelfde vragen zijn, die in de godsdiensttheologie en derhalve in de missiologie het geding zijn. Het gebodene biedt dan ook belangrijke argumenten en perspectieven voor de actuele discussies.

Op een grondige en overzichtelijke wijze worden achtereenvolgens de godsdiensttheologische inzichten van Warneck, Kraemer en Newbigin behandeld. Het is uitermate boeiend om te lezen op welke manier zij zich in de context van hun tijd te weer gesteld hebben tegen vormen van religieuze relativiteit en pluraliteit. En hoe zij, met de Schrift als basis, godsdiensttheologisch een lans gebroken hebben voor de exclusieve betekenis van Christus en het principiële onderscheid tussen christelijk geloof en niet-christelijke religie. Warneck voerde het gesprek met de *Religiongeschichtliche Schule*, waarvan met name Ernst Troeltsch en Wilhelm Bousset belangrijke vertegenwoordigers waren. Kraemer ging de confrontatie aan met het gedachtegoed van de godsdienstfilosoof W.E. Hocking, een belangrijk vertegenwoordiger van de pluralistische visie. Op de Internationale Zendingsconferentie van Tambaram (1938), kwamen beide benaderingen lijnrecht tegenover elkaar te staan. Sindsdien, zo laat de auteur zien, blijft de discussie steeds draaien om de punten die toen aan de orde waren: hier ligt hét controversiële punt binnen de missiologie. Het is met name Newbigin geweest die in de laatste decennia het (godsdienst) theologisch debat over deze zaken heeft opgepakt, op een indringende heeft gevoerd en met het oog op de Westerse seculariserende cultuur verder heeft gebracht. Evaluerend komt Griffioen tot de conclusie dat deze drie benaderingen vanwege hun voluit christocentrische karakter hun waarde behouden en blijvend bouwstenen leveren voor een comtemporaine (bijbelse en/of gereformeerde) godsdiensttheologie. Juist het primaat van de goddelijke openbaring in Christus, behoedt voor absolutisme met betrekking tot het christendom enerzijds en vormt de basis voor relativisering van het pluralisme.

De vraag naar de verhouding van het christelijk geloof tot andere godsdiensten blijft voor de zending een onontkoombare en basale kwestie. Griffioen heeft ons met zijn studie geholpen eerder aangevoerde argumenten om te komen tot een bijbels doordacht antwoord, te (over)wegen en daar in het huidige debat op een vruchtbare wijze gebruik van te maken. Wij danken hem daarvoor.

P.J. Visser

Jurjen de Groot, Niels de Jong & Arjan Markus, *Missionair is mogelijk. Een praktische handreiking voor missionair gemeente zijn*, Boekencentrum, Zoetermeer 2007, 132 p., € 12,90 (ISBN 9789023921431).

Er blijkt in de volle breedte van de kerken een missionair bewustzijn te groeien. Van 'links tot rechts' is er aandacht voor de vraag hoe wij als kerk het eigene van het evangelie kunnen commu-

nieren in de samenleving waarin wij staan. Deze missionaire dynamiek vraagt om creatieve bezinning, die ons op weg helpt om vandaag anderen te bereiken met wat ons bezielt. Deze publicatie, geschreven door werkers in dienst van de IZB, wil helpen routes uit te zetten om de van God geven roeping te realiseren. Terecht wijst prof.dr. Henk de Roest er in zijn 'Woord vooraf' op dat voor de wending naar buiten de wending naar binnen – de geestelijke verdieping – voorwaarde is. Vanuit die fundamentele overtuiging is dit boek ook geschreven: het wil brengen tot verdieping én verbreding van wat ons in Christus geschonken is.

In het eerste hoofdstuk worden de belemmeringen en kansen verkend om in deze tijd gehoor te geven aan de bijbelse missionaire opdracht. Hoewel dat laatste doorslaggevend is, zijn de genoemde belemmeringen en kansen wel medebepalend voor de route die vandaag kan worden gegaan. Er wordt geconcludeerd dat er sprake is van een kansrijke tijd. De aangevoerde argumenten worden naar mijn waarneming daarbij wel enigszins overschat en de tegenkracht van onze postchristelijke cultuur wordt daarbij onderschat. Uiteraard heeft het geen zin je daardoor te laten verlammen: in de gegeven realiteit zijn wij geroepen het evangelie te communiceren en deze publicatie wil daarbij een bemoedigende handreiking geven. Op een uitermate overzichtelijke en inzichtelijke manier volgen dan een aantal hoofdstukken waarin 'gewone' gemeenten en leden op een principiële en praktische wijze op weg worden geholpen. Bij alle waardering die ik heb voor het gebodene vind ik het echter uitermate jammer dat de praktische aanpak niet begint met een hoofdstuk over het gebed: dat is de basis (zie het boek *Handelingen!*) voor alle missionaire bewustwording en bezieling van de gemeente. Dit lijkt een 'open deur', maar wie eerlijk is weet dat die deur vaak dicht zit of op een kiertje staat. En uit ervaring weet ik hoe het 'leren bidden' een gemeente van binnen en naar buiten kan veranderen. De wijze waarop dit fundamentele aspect nu in een 'Nawoord' ter sprake komt is te mager.

Met dank aan de auteurs, die ieder vanuit een stuk missionaire ervaring een bijdrage leverden aan deze actuele handreiking, beveel ik alle gemeenten (kerkenraden en missionaire werkgroepen) van harte aan dit boek ter hand te nemen en er hun winst mee te doen.

P.J. Visser

DOGMATIEK

A.H. Drost, *Is God veranderd? Een onderzoek naar de relatie God-Israël in de theologie van K.H. Miskotte, A.A. van Ruler en H. Berkhof*, Boekencentrum, Zoetermeer 2007, 408 p., € 29,90 (ISBN 978 90 239 2218 6).

Drost geeft in deze dissertatie een niet compleet, maar wel adequaat overzicht van wat Miskotte, Van Ruler en Berkhof in hun theologiseren door de jaren heen inzake de plaats van Israël in Gods heilshandelen hebben geleerd. Elk van deze drie groten in de Nederlandse theologische wereld van de vorige eeuw neemt duidelijk afstand van de vervangingstheologie. De kerk is niet in plaats van Israël gekomen. Het is van grote betekenis dat deze theologen zich dit inzicht hebben verworven en het consequent hebben uitgedragen. Mede daardoor hebben Nederlandse deelnemers in de oecumenische discussie een koppositie kunnen innemen in de bezinning op de verhouding tussen kerk en Israël.

Drost erkent dit gegeven voluit, maar is toch zeker niet voldaan. Hij mist bij hen het zicht op de bijzondere plaats van het etnische Israël in de voortgaande geschiedenis sinds Pasen. De oorzaak daarvan is dat zij geen zelfstandige plaats toekennen aan Israël als verbondspartner van het nieuwe verbond (Jer.31). Drost laat zijn studie uitlopen op een pleidooi om in de theologie te komen tot een verdere doordenking van de bijbels theologische notie van het nieuwe verbond.

Daardoor zal het eschatologisch perspectief met betrekking tot het volk Israël scherper worden in het licht van Gods trouw door alles heen, ook ondanks de crisis die de verwerping van Jezus als Messias door een deel van het Joodse volk betekent.

Er is veel goeds te zeggen van deze sympathiek en helder geschreven studie. Enige verfijning in de schets van de standpunten van Miskotte, Van Ruler en Berkhof is wenselijk. Zo denkt Miskotte toch genuanceerder over de landbelofte dan Drost waar wil hebben. Het boek had nog aan kracht kunnen winnen wanneer de auteur van meet af aan zijn dogmatische kaarten op tafel had gelegd en daarmee de maatstaf duidelijk had gemaakt waaraan de beschreven theologen worden gemeten. Verder mis ik verwerking van recente secundaire literatuur.

De kerk is zonder Israël niet volgroeid. Dit boek stimuleert tot blijvende bezinning op de betekenis van dit inzicht voor ecclesiologische doordenking en kerkelijke praxis.

J. Hoek

A.A.A. Prosman, *Geloven na Nietzsche. Nietzsches nihilisme in de spiegel van de theologie*, Boekencentrum, Zoetermeer, 404 p., € 27,50 (ISBN 9789023922155).

Deze dissertatie biedt een grondige weergave van Nietzsches gedachten over God, Christus en christendom. Verschillende interpretaties van filosofen en theologen (o.a. die van René Girard en van de eigenzinnige denker F. de Graaff) worden tegen het licht gehouden van een zorgvuldige lezing van Nietzsches werken. De invloed van deze radicale nihilist op onze cultuur is niet te onderschatten. Terecht geeft Prosman aan dat we ons de luxe niet (langer) kunnen permitteren om Nietzsche te negeren. Immers, de geschiedenis heeft hem gelijk gegeven. De moord op de God van de Bijbel waarover hij sprak, heeft zich naar het besef van velen inmiddels voltrokken. Spreken over de dood van God of het niet bestaan van God schokt niet of nauwelijks meer, zelfs niet bij sommigen binnen de kerken.

Meer dan eens hebben theologen geprobeerd het denken van Nietzsche zo te interpreteren dat er toch ruimte over zou blijven voor een gezuiverd geloof in God en Jezus. Prosman toont overtuigend aan dat Nietzsche volstrekt niets wil weten van de God van Israël en van de Gekruisigde als Verlosser. Het christendom is in zijn optiek schuldig aan de verachting van de mens in diens vrijheid en waardigheid. Juist de boodschap van een barmhartige God die verlorenen redt, stuit hem het meest tegen de borst. De mens wordt vernederd wanneer hij als zondaar wordt getekend die van genade moet leven. De emancipatie van de mens kan pas echt voltrokken worden wanneer met de transcendentie God definitief is afgerekend. Daarom moeten we breken met de geborgenheid die de idee van een hemelse Vader of een goddelijke Verlosser met zich brengt. Afscheid nemen van het traditionele christendom is pijnlijk, maar noodzakelijk en heilzaam. Vervolgens mag men dan wel allerlei vormen van religiositeit koesteren, wanneer die maar geen afbreuk doen aan de volstreekte zelfstandigheid en waardigheid van de sterke mens.

Prosman heeft ons met zijn diepgravende studie een grote dienst bewezen. Inzicht in het denken van Nietzsche helpt bij de noodzakelijke analyse van onze cultuur. Vervolgens mag van de kerk een helder en relevant getuigenis verwacht worden. Het gaat in dat getuigenis tegenover allerlei vage religiositeit enerzijds en onbeschaamd nihilisme anderzijds om de prediking van de Gekruisigde in Wie de hoge God ons in onze verlorenheid vindt en redt.

Van de promotus mag verwacht worden dat hij de kerk verder zal dienen door de resultaten van zijn studie in woord en geschrift te populariseren en te appliceren.

J. Hoek

A.A. van Ruler, *De aard van de Theologie* (Verzameld Werk deel 1), bezorgd door dr. D. van Keulen, Boekencentrum, Zoetermeer 2007, 550 p., € 59,90 (ISBN 9789023921462).

Er is door velen uitgezien naar het verschijnen van deel 1 van de nieuwe uitgave van het verzameld werk van A.A. van Ruler. Dirk van Keulen heeft zich op uitnemende wijze van zijn taak gekweten door met grote acribie en tegelijkertijd met liefdevol enthousiasme een geannoteerde uitgave te verzorgen. De voorzitter van de begeleidingscommissie, G. van den Brink, geeft in het Woord vooraf aan dat de bekende zes delen *Theologisch Werk* die tussen 1969 en 1973 zijn verschenen niet meer dan een soort ‘homepage’ vormen, waarachter een wereld van allerlei ander materiaal schuilgaat. Veel tot nog toe ongepubliceerde stukken zullen in deze *editio maior* het licht zien. Verder wordt een thematische ordening nagestreefd.

In dit eerste deel treffen we na een informatieve inleiding van de hand van Van Keulen over het leven en werk van Van Ruler opstellen aan over ‘universiteit en wetenschap’, ‘de theologische wetenschap’ en ‘de studie van de theologie’.

Van harte hoop ik dat de geplande delen zullen verschijnen volgens schema. Zo wordt gevolg gegeven aan de door Van den Brink uitgesproken wens dat juist in een tijdsgewricht van voortgaande secularisatie, fusies en schaalverkleiningen in het landschap van de theologische instellingen en van postmoderne desinteresse in systematische theologie, de toegang tot de bronnen van de eigen traditie word opgehouden.

J. Hoek

Wolfhart Pannenberg, *Analogie und Offenbarung. Eine kritische Untersuchung zur Geschichte des Analogiebegriffs in der Lehre von der Gotteserkenntnis*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2007, 215 p., € 69,90 (ISBN 9783525561584).

Dit is een wonderlijke publicatie: zij bevat de tekst van het destijds ongedrukt gebleven *Habilitationsschrift* van Pannenberg uit 1955. Tot aan 1960 is Pannenberg wel aan de afronding en publicatie ervan blijven werken, maar daarna niet meer. Waarom geeft hij deze studie nu, ruim een halve eeuw na dato, alsnog uit? Het praktische antwoord op deze vraag luidt: omdat het er na 1961 (het verschijningsjaar van het manifest *Offenbarung als Geschichte*) als gevolg van dringender theologische uitdagingen eenvoudig niet meer van gekomen was. Het meer principiële antwoord is, dat de middeleeuwse strijdvrage waaraan Pannenberg zijn *Habilitationsschrift* wijdde in recente wijsgerig-theologische discussies een nieuwe actualiteit heeft gekregen. Dat hangt samen met een herwaardering van de plaats van Duns Scotus in de westerse denkgeschiedenis. Pannenberg verwijst in dit verband naar een artikel van Catherine Pickstock uit 2005, waarin betoogd wordt dat de belangrijkste cesuur in de geschiedenis van de westerse filosofie eerder bij Scotus dan bij Descartes of Kant gezocht moet worden. Datzelfde werd eerder betoogd door de Franse denker Gilles Deleuze, terwijl Jean-Luc Marion zich in soortgelijke richting heeft uitgelaten. Dat er in Nederland een groep wijsgerig georiënteerde theologen actief is (rondom A. Vos) die eveneens een sleutelpositie aan Scotus toekent, daarvan lijkt Pannenberg niet op de hoogte.

In elk geval zag Pannenberg in deze recente ontwikkeling aanleiding om nog eens opnieuw te kijken naar het materiaal dat hij al zo lang had liggen. Dat leidde ertoe dat hij het destijds onvoltooid gebleven hoofdstuk over Scotus heeft afgerond, en daar passages over het analogieprobleem bij Ockham, Eckhart en Cusanus aan heeft toegevoegd. Mijn indruk is overigens, dat dat feitelijk tussen 1955 en 1960 al gebeurd was, want de literatuurverwijzingen betreffen vrijwel nergens studies die

nadien verschenen zijn. Ook de andere hoofdstukken zijn niet opnieuw bewerkt in het licht van latere secundaire literatuur, waardoor het geheel uiteraard toch een wat gedateerde indruk maakt.

Wat in elk geval wel nieuw is, is het ‘Nachwort’ van een kleine vier pagina’s, waarin Pannenberg aangeeft hoe hij vandaag tegen de conclusies van zijn onderzoek aankijkt. Pannenberg blijkt het eens met degenen die aan Scotus’ kritiek op de bestaande analogieleer een epochale betekenis toe-kennen. Duns Scotus was namelijk de eerste die in het menselijke spreken over God een univoke kern onderscheidde, en Pannenberg laat zien dat hij op deze wijze een reëel probleem met de thomatische analogieleer oploste. Latere denkers konden hierop voortborduren, en startend vanuit ons begrip van menselijke eindigheid Gods oneindigheid denken (Descartes!), maar ook bijvoorbeeld de opkomende natuurwetenschap zien als een poging tot na-denken van de gedachten van God.

Pannenberg zelf houdt intussen vast aan zijn op Barth teruggaande openbaringstheologische visie van destijds: kennis van God verkrijgen we niet door binnen-wereldlijke gegevens te herleiden tot hun oorzaak in God, maar blijkens het bijbels getuigenis slechts vanuit Gods historisch handelen in de wereld. Van daaruit herdefinieert God zelf wat onze begrippen (gerechtigheid, goedheid etc.) in relatie tot Hem betekenen. Ook nadat Pannenberg zich theologisch van Barth verwijderd heeft, blijft hij dus wel met Barth een *analogia entis* afwijzen.

G. van den Brink

Taede A. Smedes, *God en de menselijke maat. Gods handelen en het natuurwetenschappelijk wereldbeeld*, Meinema, Zoetermeer 2006, 242 p., € 19,50 (ISBN 9021141132).

Dit is een met vaart geschreven boek door een jonge onderzoeker wiens passie ligt bij het debat over de verhouding tussen geloof en wetenschap (zie daarover ook zijn weblog: www.tasmedes.web-log.nl). Smedes promoveerde enkele jaren geleden bij L.J. van den Brom op een onderzoek naar het denken van de Britse natuurwetenschappers-annex-theologen Arthur Peacocke en John Polkinghorne, en in dit nieuwe boek werkt hij lijnen uit dat eerdere onderzoek nader uit. Daarbij is zijn toonzetting persoonlijker (met veel ik-zinnen) dan in een proefschrift mogelijk is.

Smedes verdedigt door het hele boek heen met verve één stelling die hij tegen Peacocke en Polkinghorne, maar ook tegen atheïstische evolutionisten als Dawkins en Wilson inbrengt: dwars tegen de sciëntistische tijdgeest in, die ons verleidt om op een quasi-wetenschappelijke manier over God en Gods handelen te spreken, zullen we ons godsdienstig en ons natuurwetenschappelijk spreken zorgvuldig uit elkaar moeten houden. Ten onrechte pogen velen (met Peacocke en Polkinghorne) om de theologie verenigbaar te maken met het natuurwetenschappelijk wereldbeeld. Daarmee reduceren zij God tot ‘de menselijke maat’ (vgl. de titel van het boek), en doen zij onvoldoende recht aan diens transcendentie. Wanneer we er echter van uitgaan dat God in Zijn transcendentie ons voorstellingsvermogen ver te boven gaat, dan hoeft er helemaal geen sprake te zijn van een conflict tussen geloof en wetenschap. God handelt dan immers op een andere niveau en om zo te zeggen vanuit een hogere dimensie dan binnenwereldlijke actoren. Zodoende hoeven we ook niet met Peacocke allerlei theologische dogma’s te verwerpen omdat ze natuurwetenschappelijk gezien niet langer lijken te voldoen (15).

Die laatste opmerking zou kunnen suggereren dat Smedes het voor deze dogma’s gaat opnemen. Dat is echter maar in beperkte mate het geval. Wel treffen we uitvoerige en gedegen beschouwingen aan over de scheppings- en voorzienigheidsleer, waarbij Smedes deïsme en pantheïsme verwerpt ten gunste van het klassiek-christelijk denken in termen van een persoonlijke God die met mensen wil omgaan. Maar het klassieke wondergeloof zit volgens hem ‘fundamenteel op het

verkeerde spoor' (149): God werkt niet met *special effects*, breekt niet in in onze werkelijkheid, want dat past niet bij zijn aanbidenswaardigheid. Hij hoeft de natuurlijke orde namelijk niet buiten werking te stellen om te kunnen handelen. Van *Intelligent Design* moeten we dan ook 'de grootste afstand nemen', want dat maakt God tot onderdeel van een wetenschappelijke theorie. Smedes heeft in dit verband meer op met Barth en Dippel, die zorgvuldig onderscheid maakten tussen schepping (als theologische categorie) en natuur.

Ik moet zeggen het lastig te vinden Smedes' voorstellen goed te beoordelen. Afgezien van enkele sneren (bijv. een ontrechte over "Gereformeerde Bonders" op p.20) is er veel wat aanspreekt. Mijn voornaamste bezwaar is echter dat de transcendentie van God zo sterk wordt aangezet, dat Smedes' vertoog grenst aan, zoal niet overgaat in, postmodern agnosticisme: we kunnen niets met zekerheid over God zeggen. Precies dat lijkt mij nu echter weer niet in overeenstemming met Gods aanbidenswaardigheid. Je kunt God immers niet zuiverder aanbidden dan door de onomwonden erkenning van Zijn concrete *daden*, die middenin onze aardse werkelijkheid plaatsvonden en daar hun spoor trekken.

G. van den Brink

ETHIEK

Maria Cimperman, *When God's People Have HIV/AIDS. An Approach to Ethics*, Orbis Books, Maryknoll, New York 2005, 159 p., £ 11,99 (ISBN 1570756236).

Dit boek, oorspronkelijk een dissertatie, richt zich op de ethische aspecten van HIV of Aids. De auteur, een rooms-katholieke *Ursuline suster*, heeft in Afrika - Ghana - gewerkt en daar de verwoestende gevolgen van deze ziekte gezien. Het heeft haar tot de overtuiging gebracht, dat Aids als pandemie niet alleen de gezondheidszorg, de politiek en de economie wereldwijd verandert, maar ook de theologie overhoop haalt. De titel van het boek geeft de vraag aan: 'Wanneer het volk van God HIV/Aids heeft'. De ondertitel drukt uit, dat ze die vraag oppakt als een uitdaging voor de ethiek.

Voor haar eigen benadering leunt ze op Europese en Latijns-Amerikaanse bevrijdingstheologen, zoals J.B. Metz, J. Sobrino en anderen. Metz heeft haar geleerd dat theologische reflectie moet inzetten bij het menselijk lijden, dat een *singulare tantum* is. Het lijden van Aids-patiënten en hun familie is niet een probleem, dat strikt zakelijk benaderd kan worden. Het antwoord dienen we volgens haar te geven door een manier van zijn, een nieuwe antropologie. Als het gaat om naaste zijn, ligt het in de rede het te zoeken in een aanknopng bij en vernieuwing van een deugdethiek. De auteur voert dan ook deugden als hoop, betrouwbaarheid, zorg voor jezelf, gerechtigheid en wijsheid als ijkpunten op. Op een wijze, die voor een rooms-katholiek voor de hand ligt, komt daarbij ook de spiritualiteit, in de gestalte van de navolging van Christus, in beeld. Mevrouw Cimperman betoogt in aansluiting bij Metz dat 'herinnering' - de 'subversieve *memoria Christi*' -, verhaal ('narrativiteit') en solidariteit kernwoorden zijn. Het valt op, dat wat de Bijbel en de christelijke traditie over zonde, ziekte en lijden te zeggen hebben nagenoeg ontbreekt. Het bevrijdingstheologisch perspectief is dominant.

Het boek is meer een pamflet dan wat het pretendeert te zijn: een grondige doordenking en bijstelling van de theologische ethiek. Intussen heeft mevrouw Cimperman helemaal gelijk, dat de Aids-problematiek, die in Afrika op sommige plaatsen een hele generatie heeft weggeslagen, ons ook in de theologie voor ingrijpende vragen stelt. Daarbij zal het nodig zijn ook bij de Schrift en de christelijke traditie te rade te gaan.

G.C. den Hertog

Stephen J. Grabill, *Rediscovering the Natural Law in Reformed Theological Ethics*, (Emory University Studies in Law and Religion), William B. Eerdmans, Grand Rapids Michigan / Cambridge UK 2007, 310 p., \$ 38,= (ISBN 9780802863133).

Gereformeerde ethici grijpen vanouds naar Gods geboden. Vanuit de decaloog achten zij het hele terrein van goed en kwaad te betreden. Soms is daarbij een redeneerbrug nodig, maar in principe valt uit de bijbelse imperatieven af te leiden wat goed en kwaad is. De toename van ethische vragen heeft deze overtuiging echter onder druk gezet. Hoe vinden wij op grond van bijbelse gebodswoorden antwoorden bij de problemen rond genetische manipulatie? Kunnen imperatieven uit de Schrift de toenemende pluraliteit van visies op homoseksualiteit alsnog bezweren?

Onder meer tegen die achtergrond zoeken velen naar een bredere bijbelse basis voor de ethiek. Niet alleen geboden maar ook andere bijbelgedeelten wijzen ons ethisch de weg. Wie over genetische manipulatie nadenkt, moet zich bezinnen op de positie van de mens in de schepping. Homoseksualiteit vergt nadenken over de mens als beeld van God.

Toch is het de vraag of deze verbreding voldoende is. Ontdekken wij niet ook normativiteit als wij gewoon goed naar planten en dieren kijken? Vergt een oordeel over homoseksualiteit niet ook dat wij lichaam en psyche onderzoeken, en bovendien luisteren naar homo's zelf? In de protestantse theologische ethiek ontstaat de laatste decennia hernieuwde interesse in de rol van de natuur en haar normatieve structuren. De oude denklijn van de natuurwet verheugt zich in nieuwe belangstelling, ook binnen de gereformeerde ethiek.

Tegelijkertijd kijkt de gereformeerde theologie steeds genuanceerder naar het eigen brongebied. Zo stelde bijvoorbeeld Richard Muller klassieke opvattingen rond de Reformatie bij. De Reformatie vormde geen eenzame top tussen de laagvlakte van de rooms-katholieke theologie en het dal van de gereformeerde scholastiek. Zij opereerde langs bestaande rooms-katholieke denklijnen, en ging harmonisch over in de periode van de gereformeerde scholastiek. Gevolg van deze fijnstelling in de beeldvorming is dat wij inzichten die als typisch 'scholastisch' waren weggezet, herkennen als authentiek-reformatorisch. Eén van deze inzichten betreft juist de rol van de natuurwet binnen de christelijke ethiek.

De twee gesignaleerde ontwikkelingen vinden elkaar in de boeiende studie van Stephen J. Grabill. Eerst tekent hij hoe 20e eeuwse gereformeerde ethiek de natuurwet opzij schoof. De oorzaak ligt bij Karl Barths verzet tegen natuurlijke theologie. Barthianen projecteerden bovendien de eigen 20^e eeuwse theologische fronten op de Reformatie. Met name Calvijn raakte daardoor los uit zijn context. Zijn leer over de algemene genade werd geminimaliseerd en hij werd gezien als een voluntaristische 'Divine command'-eticus. Grabill laat echter zien hoe de 'natuurethiek' zich in de loop der eeuwen ontwikkelde en hoezeer Calvijn en andere gereformeerden deze erfenis juist overnamen. Men sprak van een 'natuurlijke openbaring', honoreerde de normatieve taal van het menselijk lichaam, hoorde in ieders geweten goed en kwaad resoneren, en zag Gods macht verbonden aan zijn trouw jegens de schepping en niet als willekeurige macht om te gebieden. Weliswaar kon – anders dan bij Rome - de natuurlijke kennis niet bijdragen aan het heil, maar voor aardse ethiek was zij veelal voldoende.

Via een zorgvuldige analyse van het werk van Petrus Martyr Vermiglius, Johannes Althusius en Fransisco Turretini laat Grabill de continuïteit zien tussen de gereformeerde scholastiek en Calvijn. Bijvoorbeeld Althusius beschouwde de decaloog als een positivering van de natuurwet die God in de schepping en in de menselijke geest had ingeschapen. Met een spannende analyse van de nageschiedenis maakt Grabill tenslotte aannemelijk waarom Barth van deze traditie zo radicaal afscheid nam. Via Hobbes en Grotius als sleutelfiguren verdween namelijk de combinatie van

openbaring en natuur, om plaats te maken voor een natuurwet die op de ratio gefundeerd raakte. Zelfs de correctie van Bavinck, die de dagelijkse ervaring thematiseerde, kon dat niet doorbreken. Niet alleen Barth, maar ook andere gereformeerden als Dooyeweerd, Van Til en Berkouwer hebben daardoor de oorspronkelijke gestalte van de 'natuurethiek' geen recht gedaan.

Grabills argumentatie is precies, zijn gegevens zijn helder en zijn conclusies bescheiden maar overtuigend. Zijn studie biedt een krachtige impuls om juist binnen de gereformeerde theologische ethiek de natuur weer serieuzer te nemen. Wel kan de methodische beperking van dit boek daarbij ook de zwakte ervan worden. Grabill houdt het bij de gereformeerde traditie. Daardoor oriënteert hij nauwelijks in bredere protestantse hedendaagse herlevingen van natuurethiek, en evenmin in de (opvallend christocentrische) manier waarop de rooms-katholieke ethiek vandaag haar eigen traditie voortzet. Had daarvan iets meer doorgeklonken, dan zou de auteur bij alle terechte herwaardering misschien ook de bezwaren tegen 'natuurwetdenken' meer gewicht hebben toegekend. Nu suggereert zijn betoog dat wij Barth c.s. eigenlijk wel kunnen vergeten om vervolgens terug te gaan naar de combinatie van openbaring en natuur in de gereformeerde scholastiek.

De bezwaren van Barth en anderen zijn echter op meer gebaseerd dan op een misverstane latere uitloper van deze traditie en op een verkeerde interpretatie van Calvijn. De laatste twee eeuwen tonen de opkomst van historisch denken en eschatologie. Bovendien groeide het besef dat kwaad en verstoring tot in de scheppingsstructuren aanwezig zijn. Ook ontstond een breuk in de 'natuurlijke' traditioneel christelijke Europese wereld, waardoor duidelijk werd dat er naast en tegenover elkaar meer perspectieven op de ene natuur bestaan. De natuur kan daarom niet meer even vanzelfsprekend als vroeger de plek zijn waar de christelijke ethiek gewapend met de openbaring haar aardse thuisbasis vindt. Hauerwas, door Grabill nauwelijks serieus behandeld, zegt terecht dat een nieuwe oriëntatie op de natuur niet mogelijk is zonder de gemeente als context voor christelijk leven en denken. En alleen een radicale oriëntatie op Christus kan aan schepping en eschaton, eenheid en veelheid, en vastheid en historische verandering als nieuw ontdekte aspecten binnen het vroegere eenduidige natuurbegrip recht doen. Barth en anderen vertonen een overreactie maar hun accenten waren niet helemaal voor niets.

Met Grabill pleit ik voor eerherstel van de natuur in de gereformeerde ethiek. Maar dat zal een natuurethiek moeten zijn waarin geschiedenis, christologie en eschatologie nadrukkelijk doorwerken. Het *herontdekken* van de natuurwet uit de titel heeft alleen zin als er tegelijk sprake is van het *herijken en herformuleren* van die benadering.

Kampen

A.L.Th. de Bruijne

PRAKTISCHE THEOLOGIE

Godwin Lämmermann, *Religionsunterricht mit Herz, Hand und Verstand. Eine Methodenlehre für ganzheitlichen Unterricht*, Neukirchener Verlag, Neukirchen 2007, 255 p., € 19,90 (ISBN 9783788722531).

De auteur, die aan de universiteit te Augsburg als hoogleraar Evangelische Theologie en Religionspädagogik doceert, schreef een waardevol boek over methoden die gebruikt (kunnen) worden in het godsdienstonderwijs. Men zal voor een relevant gebruik van dit instructieboek in ons land een vertaalslag naar de eigen kerkelijke setting moeten maken. In het *Vorwort* legt de auteur uit wat hij met deze publicatie wil. Het gaat hem er maar niet om naast de vele boeken die over methoden voor handen zijn nog weer eens een nieuw boek te leggen, maar om dieper door te

denken over wat het gebruik van een bepaalde methode betekent. Aangezien godsdienstonderwijs vorming is, opteert de auteur zelf sterk voor een methode die de hele mens als subject omvat: hart, hand en hoofd.

Het boek bevat negen hoofdstukken waarin achtereenvolgens de volgende onderwerpen aan de orde komen: methoden (1), mensen, niet methoden (2), groepsdynamische aspecten (3), communicatieprocessen (4), werken met teksten (5), muziek in de les (6), het spel (7), het visuele (8) en sociale werkvormen (9). Aan het eind van elk hoofdstuk wordt een samenvatting gegeven. In de marge van de bladzijden wordt steeds met trefwoorden aangegeven wat de kern in het betoog van de auteur is. Het boek besluit met een literatuurlijst en enkele registers.

Ook al worden in dit boek methoden besproken die in onze situatie niet gangbaar zijn, toch kan men voor de doordenking van de methodiek aan dit geschrift veel hebben. De auteur maakt niet alleen attent op mogelijkheden, spoort niet alleen aan tot eigen creativiteit, maar dwingt catecheten ook tot bezinning. De kracht van dit boek ligt vooral in de deskundige voorlichting op pedagogisch gebied. De theologische doordenking ervan zou wat mij betreft meer aandacht gekregen kunnen hebben.

W. Verboom

Klaus Petzold / Michael Wermke (Hrsg.), *Ein Jahrhundert Katechetik und Religionspädagogik in Ostdeutschland*, Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig 2007, 289 p., € 28,00 (ISBN 9783374025138).

De redacteurs van deze publicatie bieden een interessant overzicht van de ontwikkelingen op het gebied van catechetiek, godsdienstepedagogiek en gemeentepedagogiek in Oost Duitsland in de vorige eeuw. Hierbij valt te denken aan het gebied van de DDR vóór de *Wende*, maar ook aan deze regio in de tijd erna. Ze bleef iets eigens behouden op bovengenoemde terreinen. Het eigene van deze uitgave is dat de ontwikkelingen worden beschreven aan de hand van biografieën van toonaangevende personen. Deze keus komt voort uit de overtuiging dat motieven en doelen die in het wetenschappelijk werk een belangrijke rol spelen, niet los gedacht kunnen worden van iemands persoonlijke levensgang. Zo is het ook met de personen die besproken worden. Zij hebben hun 'roots' in het gebied van de DDR. Tegelijk waakt het boek voor een puur individuele benadering. Het verbindt het biografische element steeds met een breder kader van een gezamenlijk discours, waarlangs denkbeelden zich ontwikkelen.

De volgende zestien personen worden behandeld: (Georg-)Siegfried Schmutzler, Walter Baltin, Eva Heßler, Wilhelm Rein, Otto Güldenbergh, Gerhard Bohne, Peter Petersen, Otto Eberhard, Herwig Hafa, Martin Doerne, Magdalena von Tiling, Andrea Weinel, geb. Thoenes, Friedrich Delekat, Carola Barth, Peter-Christian Köstlin, Oskar Ziegner. Ook hun geschriften - wetenschappelijk en praktisch - komen ter sprake. In een laatste hoofdstuk wordt uiteengezet hoe men op negen verschillende manieren dit geschrift als studiemateriaal kan gebruiken. Het boek besluit met een personenregister. Al met al een mooi boek, waarin veel informatie wordt geboden, die niet alleen in de eigen context, maar ook doorvertaald naar onze catechetische en godsdienstepedagogische situatie bruikbaar is.

W. Verboom

Anna Zegwaard, *Als kinderen meevieren. Een onderzoek naar de discussie over kindercommunie binnen de kerken*, Narratio, Gorinchem 2006, 190 p., € 17,50 (ISBN 9052639248).

De auteur van deze publicatie werd gemotiveerd tot het schrijven van een dissertatie over kindercommunie omdat er nog geen wetenschappelijke studie over dit onderwerp was verschenen. De vraagstelling van haar onderzoek luidt: hoe is de discussie over toelating van kinderen aan het avondmaal verlopen en onder welke voorwaarden kan de participatie van kinderen aan de viering van de gemeente verbeterd worden? In een negental subvragen werkt zij deze hoofdvraag uit. De wetenschappelijke discipline waartoe zij haar onderzoek rekent is de liturgiewetenschap, die samen met de godsdienstwetenschappelijke component van haar studie in de theologische faculteit aan de VU behoort tot het terrein van de Praktische Theologie.

In het tweede hoofdstuk bespreekt de auteur de visie op kindercommunie, zoals die in de loop der eeuwen in de kerk werd aangetroffen. In de Vroege Kerk was participatie van kinderen aan het avondmaal gebruikelijk. In tegenstelling tot de westerse kerk is dat in de oosterse kerk zo gebleven. In de Reformatie werd het gebruik om voorafgaand aan de eerste avondmaalsgang het afleggen van de openbare belijdenis te doen plaatsvinden. Aanvankelijk viel dat aan het eind van de kindertijd, maar onder invloed van Piëtisme en Rationalisme schoof het op naar een hogere leeftijd. Jammer genoeg is het overzicht van de praktijk in de Gereformeerde Kerk tot 1816 en trouwens ook in de Hervormde Kerk na 1816 nogal summier en vertoont het mijns inziens ook onjuistheden. Zo is er niet pas na 1816 sprake van een kerkdienst als preekdienst - als men al überhaupt zo van een kerkdienst kan spreken. Dat je kunt concluderen dat dáár waar de gemeenschapsgedachte sterk beklemtoond werd, kinderen aan het avondmaal deelnamen, wordt in elk geval gelogenstraft door de praktijk in de Hollandse Vluchtelingengemeente te Londen (*Christelike Ordinancien* van Mircron ,1554), waar de gemeenschapsgedachte heel sterk leefde, maar men pas na geloofsbelijdenis op veertien-jarige leeftijd aan het avondmaal deelnam. Zo zouden meer dingen te noemen zijn. Overziet men het geheel van de bezinning op kindercommunie in de kerkgeschiedenis, dan ziet men dat men drie soorten argumenten gebruikte: ecclesiologische, liturgische en pedagogische.

In hoofdstuk drie komt de discussie over kindercommunie binnen de kerken vanaf de tweede helft van de vorige eeuw aan de orde. Het traject eindigt met de bepaling in de kerkorde van de PKN dat kerkenraden zelf bepalen of alleen belijdende leden of ook doopleden aan het avondmaal kunnen deelnemen (Ord. 7,2). Dan volgt een verslag van een interessant empirisch onderzoek in drie gemeenten. In één van de drie gemeenten is men tot het besluit gekomen om kinderen niet toe te laten. De andere twee zijn voorstanders. Ook in dit hoofdstuk wordt vooral gelet op de aard van de argumenten. Zij komen in grote lijnen overeen met die in de vorige hoofdstukken.

Het laatste, vijfde hoofdstuk bespreekt de vraag hoe mede gezien de onderzoeksresultaten de participatie van kinderen aan de vierende gemeente verbeterd kan worden. De auteur noemt een aantal belangrijke theologische en pedagogische voorwaarden. Vooral in dit laatste gedeelte worden mooie en ook helpende argumenten aangereikt om tot een verantwoorde deelname van kinderen aan het avondmaal te komen. Toch blijft het geheel ondanks de zuivere toon van de studie wat vlak. De vraag is voor mij ook of bij een zo'n belangrijk onderwerp in de kerk een bijbels theologische belichting buiten de bespreking kan blijven.

W. Verboom

Gerben Heitink, *Een kerk met karakter. Tijd voor heroriëntatie*, Kok, Kampen 2007, 419 p., € 23,50 (ISBN 9789043514064).

Heitink heeft dit inspirerende boek geschreven vanuit een besef van urgentie. Tegenover een geest van apathie roept hij op tot ingrijpende heroriëntatie: de kerk kan zoveel beter! Het is hem te doen om een kerk die karakter durft te tonen, de verlegenheid voorbij is en de toekomst onbevangen tegemoet gaat. Intussen tilt hij zwaar aan de situatie waarin de kerk zich thans bevindt: 'wellicht de zwaarste crisis in de geschiedenis van de kerk in West-Europa sinds haar ontstaan'. Tussen kerk en cultuur bevindt zich een omvangrijk religieus niemandsland. De Protestantse Kerk in Nederland, waartoe de schrijver met overtuiging behoort, heeft 'veel weg van een paraplu waar diverse stromingen onder schuilen in een tijd waarin de stormen van de moderniteit over haar zijn losgebarsten'. Zij mist vooralsnog de geestelijke eenheid die een samenbindende visie te weeg brengt.

Het is boeiend te zien hoe Heitink de balans opmaakt van een halve eeuw existentiële betrokkenheid bij theologie en kerk. Bij dit ontwerp van een praktisch-theologische ecclesiologie verenigt hij een drietal perspectieven: het empirische (analyse van de situatie), het hermeneutische (theologische reflectie) en het strategische (suggesties voor beleid).

De indeling van het boek is doordacht. De auteur onderscheidt vier *doelstellingen* van de kerk als *instituut* en vier *functies* van de kerk als *gemeenschap*. De vier doelstellingen worden geoperationaliseerd als inculturatie, integratie, evangelisatie en organisatie, de vier functies als initiatie, participatie, congregatie en contemplatie.

Bij elk van de acht genoemde gezichtspunten krijgt de lezer een groot aantal behartigenswaardige overwegingen aangereikt. Heel goed vind ik de nadruk op de noodzaak van initiatie. De christelijke gemeente is een leergemeenschap waarbinnen het discipelschap, de weg van navolging, geoefend wordt. De kerk springt echter in de hedendaagse praktijk maar al te slordig om met haar jeugd. De afgelopen veertig jaar is de eeuwenoude catechetische traditie stelselmatig afgebroken. De doop moet opnieuw een catechetische inbedding ontvangen. 'Het eerst nodige voor de protestantse kerk is een catechetisch reveil'.

Onder het hoofd 'integratie' geeft Heitink aan dat de kerk een herkenbare identiteit dient te hebben, met name ten aanzien van 'die Sache Jesu'. Hij doet overigens naar mijn smaak onvoldoende recht aan de eenheid in verscheidenheid binnen de canon wanneer hij deze beschrijft als een lint dat als een strik om de vier tradities van gemeentevorming gebonden is. In zijn inzet om pluraliteit en eenheid tezamen het volle pond te geven, helt hij hier toch te veel over naar de eerste pool.

Uitdagend is zijn pleidooi om als kerk een dubbelbeweging te maken van binnen naar buiten en van buiten naar binnen. Een kerk die zich alleen richt op haar meelevende leden verschrompelt. Zij dient zich als een open kerk te wenden tot alle mensen in haar omgeving. De kerk moet zich positioneren op de brede markt van religie en levensbeschouwing. Evangelisatie is daarbij zeker geen vies woord. De gemeente die zich bewust is van haar identiteit wil wat haar beweegt het liefst met zoveel mogelijk anderen delen. Ontmoeting vraagt om verantwoording van de hoop die in ons is.

Zo is er veel in dit rijke boek wat aanspreekt en te denken geeft. Bijvoorbeeld de oproep om als *militia Christi* een vorm van dienstplicht te verkennen en zo trouw te zijn in het bezoeken van de kerkdienst als godsdienstoefening, geestelijke conditietraining. Of de waarschuwing te waken voor infantilisering van de kerkdienst en anderzijds voor kerkelijke apartheid van kinderen. Interessant zijn ook de opmerkingen over organisatie ten dienste van het organisme dat de kerk is. Heitink spreekt zich uit voor versterking van het regionale niveau, voor een gemeentevorming die professioneel en theologisch ondersteund wordt door een team van predikanten en kerkelijk wer-

kers. Het zwaartepunt van de kerk als bescheiden instituut ligt in de verkondiging van het Woord in zijn verschillende gestalten (prediking, onderricht en pastorale zorg) en in de diaconie.

Van harte wens ik dit boek een goed onthaal toe, niet alleen binnen de PKN, maar ook in breder kring.

J. Hoek

Wim Dekker & Jos Douma (red.), *Dichtbij de hoorder. Prediking en trends*, Kok, Kampen 2007, 106 p., € 12,95 (ISBN 9789043513920).

Deze publicatie is uitgegeven op initiatief van de beweging *Passie voor preken*. Deze heeft als uitgangspunt dat voor adequate verkondiging de prediker op drie manieren dichtbij moet komen: dichtbij het Woord, dichtbij de hoorder en dichtbij zichzelf. Hoewel die drie niet te scheiden zijn, gaan de bijdragen in dit boekje vooral in op het tweede kernpunt.

In het eerste hoofdstuk zet drs. Jaap Versluis, docent media & communicatie én hoorder, op een overzichtelijke wijze uiteen welke trends momenteel bepalend en kenmerkend zijn binnen onze cultuur. Versluis betoogt terecht dat het voor een prediker noodzakelijk is om zich van deze trends bewust te worden, omdat het aanvoelen van de belevingswereld van de hoorders een belangrijke voorwaarde is voor het 'landen' van de preek. Het doel is niet dat je als verkondiger 'trendy' wordt, maar in staat bent om de heersende trends in het brede perspectief van de Schrift te zetten, eerlijk te ontleden en zo mogelijk vruchtbaar te maken. In een volgend hoofdstuk legt dr. Henk Bakker, docent theologie, een ander accent. Op indringende wijze legt hij de vinger bij de noodzaak dat God zelf als de meest Nabije aan het woord komt in de leven van de hoorder. Trends zijn niet onbelangrijk, maar wel gerelativeerd worden omdat achter en onder de trends altijd hetzelfde weerbarstige hart van de hoorder zit. In een bijbelse verkondiging gaat het om een 'hermeneutische horizonsversmelting', om een ter sprake brengen van het 'spreken Gods' door alle trends heen, waardoor hoorders zich gaan identificeren met de personen die we in het bijbelgedeelte tegenkomen. In een derde hoofdstuk worden deze beide benaderingen op een boeiende wijze met elkaar in gesprek gebracht. Duidelijk is dat hier een belangrijke kwestie aan de orde is: hoe breng je het Woord bij de hedendaagse hoorder en hoe win je de hoorder voor het blijvende Woord.

In de volgende hoofdstukken wordt vanuit verschillende invalshoeken nader ingegaan op de uitdaging en opgave om het hoge Woord en het hart van de hoorder bij elkaar te brengen. Drs. Yme Horjus schrijft over het belang van een goede intro. Hoe waar dat ook is, het werd mij af en toe wel iets te dwingend en te populistisch. Direct inzetten bij het bijbelgedeelte kan ook meer dan eens een boeiend een aansprekend begin opleveren. Dr. Jos Douma voert een krachtig en prachtig pleidooi voor een spirituele homiletiek. Vervolgens doet drs. Hilde Graafland op een eerlijke en kwetsbare manier uit de doeken hoe lastig en weerbarstig de relatie tussen verkondiging en hoorder is bij uitvaardiensten, op de grens van kerk en wereld. Drs. Ron van der Spoel voert een bijbels gefundeerd pleidooi voor 'inclusieve' diensten, waarbij de preek afgestemd is op gelovigen en zoekers, beginners en gevorderden. Drs. Wim Dekker schrijft tenslotte over de verbinding van de bijbelse boodschap met actuele trends. Hij geeft aanzetten hoe we kunnen komen tot een prediking, die voluit bijbels is en een mens ervaren kan als arbeid aan zijn ziel, maar die tegelijk volop eigentijds is en de maatschappelijke trends verdisconteert. Al met al biedt deze publicatie, met het oog op de gegeven opdracht om wekelijks de 'vreemde Stem' te laten spreken in het concrete bestaan van de hoorder, een schat aan praktische bezinning.

P.J. Visser

Rein Brouwer e.a., *Levend lichaam. Dynamiek van christelijke geloofsgemeenschappen in Nederland*, Kok, Kampen 2007, 280 p., € 24,50 (ISBN 978904351623).

De betekenis van dit nieuwe handboek over gemeenteopbouw zit niet alleen in het feit dat het up to date is, maar vooral in de originele opzet. Theologisch wordt uitgegaan van het gegeven dat Jezus Christus door zijn Woord en door de kracht van de Geest subject is van de kerk. Tegelijk is de kerk een organisatie die voortdurend aan verandering onderhevig is. Vandaar dat in de titel het woord ‘dynamiek’ is opgenomen. In sociaal-wetenschappelijk opzicht passen de auteurs de levenscyclus-benadering toe op geloofsgemeenschappen. Na een inleidend overzicht over de situatie van de kerk in ons land en een beschrijving van perspectieven en spanningsvelden worden de stadia van de levenscyclus beschreven aan de hand van een concrete casusbeschrijving en een praktisch – theologische analyse. Het laatste hoofdstuk gaat over fluïde vormen van kerk zijn zoals de *liquid church* (Peter Ward), jeugdkerken, categoriale gemeenten, de reli-cultuur en seculier-religieuze fenomenen. Daaruit blijkt dat de auteurs niet zweren bij de bestaande institutionele vormgeving, maar toch ook niet alle kaarten zetten op nieuwe vormen. Fluïde vormen kunnen niet zonder de solide vormen van de traditie. Bij alle dynamiek en verandering vraagt geloven om georganiseerde plekken van gemeenschappelijke viering en oefening, zeggen de schrijvers. Kuiterts pleidooi voor cultureel christendom wordt door hen zeer kritisch bekeken.

De schrijver weten hun stof overzichtelijk te ordenen, al moet de lezer bij het hoofdstuk over perspectieven en spanningsvelden wel wennen aan het sociologische jargon. Er worden vier perspectieven onderscheiden van waaruit gekeken wordt naar concrete gemeenten: context, identiteit en cultuur, structuur en middelen, leiding. Elk aspect kent zijn eigen spanningsvelden. Zo is er bijvoorbeeld de vraag of een gemeente zich moet aanpassen aan of zich moet verzetten tegen de context. Moeten de middelen gebruikt worden om de bestaande structuren te handhaven of juist om tot verandering te komen. Welke vorm van leiding is nodig? Dat alles hangt, zoals de praktijkvoorbeelden laten zien, af van de fase waarin de gemeente verkeert. Vaak is het geen kwestie van of-of, maar zal men het een doen en het andere niet nalaten.

Boeiend is de beschrijving van de verschillende stadia. De lezer krijgt goede informatie over de vragen die er rijzen bij de stichting van een nieuwe gemeente. In het hoofdstuk over groei wordt gewezen op de factoren die van belang zijn, maar ook op de zorg voor het kwetsbare. Is marketing als wervingsmethode geschikt?. Het blijkt dat rondom de vraag naar groeiende gemeenten ook theologische beslissingen vallen. Het boek gaat niet voorbij aan het gegeven dat er ook geloofsgemeenschappen zijn, die zich kenmerken door continuïteit. De auteur van dit hoofdstuk richt zich daarbij op een dorpsgemeenschap. Dat geeft toch een wat vertekend beeld. Er zijn immers ook nog gemeenten in een verstedelijkte context die nog een zekere mate van continuïteit vertonen. Achterwege blijft de vraag in hoeverre de inhoud van de prediking op dit punt van invloed is.

Het meest heeft me het hoofdstuk over kerksluiting geboeid. Dat is iets wat met pijn en verdriet gepaard gaan – en het boek gaat daaraan niet voorbij. Maar zonder te vervallen in optimistisch wensdenken, probeert de auteur wegen te wijzen die de verlamming kunnen tegengaan en mensen op nieuwe sporen zetten. Er blijkt ook op heel kleine schaal meer mogelijk dan vaak is gedacht. De crisis is ook een kans. En Gods Geest is machtig, zo lezen we, een gemeente die op sterven na dood is, opnieuw tot leven te brengen en mensen te bewegen tot creatieve oplossingen. Soms wordt gesproken van een sterfhuis-constructie. Ik vind dat altijd wat wrang klinken. Liever is mij dan wat op p. 231 te lezen staat: de begeleiding in zo’n situatie staat in het teken van de hoop. En het luistert pastoraal heel nauw hoe je omgaat met gevoelens als bijvoorbeeld een kerk gesloten wordt. Over deze en dergelijke onderwerpen wordt concrete informatie gegeven.

Uiteraard is het onderwerp van dit boek zo complex dat je wel wat elementen mist. Zo had ik over het missionaire aspect meer willen lezen. Ook het aspect van gemeenteopbouw als geloofsopbouw had sterker gethematiseerd mogen worden. Vanwege het descriptieve karakter, waarbij verschillende mogelijkheden en probleemvelden gethematiseerd worden, is het een echt studieboek, dat een goed overzicht biedt van de vragen die zich voordoen.

A. Noordegraaf

CULTUUR

Alister McGrath, *De ondergang van het atheïsme. Opkomst en verval van het ongelooft in de moderne wereld*, Ten Have, Kampen 2006, 319 p., € 24,90 (ISBN 9025956459).

De bekende Engelse evangelicale theoloog Alister McGrath legt een onvoorstelbare productiviteit aan de dag. En niet alleen dat, hij beweegt zich ook op een breed terrein. In dit voor een breder publiek geschreven boek houdt hij zich bezig met opkomst en verval (!) van het atheïsme. In het eerste deel - dat bijna tweederde van het boek beslaat - geeft hij een overzicht van het ontstaan en de verdere ontwikkeling van het atheïsme in de westerse wereld. Het tweede deel richt zich op de huidige situatie. McGrath zet dit deel op een persoonlijke manier in: in een autobiografische schets zet hij uiteen, waarom hij in de tweede helft van de jaren zestig als middelbare scholier bewust en beslist atheïst werd, en ook hoe daar nu op terugziet. Hij zag hoe desastreuus het geloof in God in Noord-Ierland, waar hij opgroeide, uitwerkte en trok zijn conclusies.

Het overzicht van de geschiedenis van het atheïsme is helder geschreven. De kern van McGraths betoog is, dat het atheïsme niet dwingend uit de Verlichting voortvloeide. Voltaire bijvoorbeeld richtte zich met zijn 'écrasez l'infâme' niet tegen het geloof in God als zodanig, maar tegen de hiërarchie, de moraal en de ideeën van rooms-katholieke kerk van zijn dagen. Het atheïsme voert graag de pretentie, dat de ware bevrijding van de mens enkel en alleen op basis van een wereldbeschouwelijke ontkenning van het bestaan van God - als wetenschap getraceerd - kan plaatshebben. McGrath brengt er tegen in, dat de geschiedenis van het atheïsme nu niet bepaald een bewijs is voor die stelling: in naam van de wetenschappelijke ontkenning van het bestaan van God is heel wat onrecht aangericht en geweld uitgeoefend. Daarnaast maken de belangrijke atheïsten in de Europese geschiedenis - Feuerbach, Marx en Freud - zich stuk voor stuk schuldig aan een cirkelredenering. Op basis van de premisse van het atheïsme bouwen ze hun denken op, en zodoende hebben ze methodisch uitgesloten dat iets geduid kan worden als aanwijzing voor het bestaan van God. Dit deel van het boek leest vlot, en kan ook goede diensten doen in het onderwijs. Op sommige punten valt goed te zien, dat McGrath de wereld vanuit Engeland beziet. Zo noteert hij dat in het negentiende-eeuwse Engeland de natuur de plaats van God inneemt. Hij gaat er echter aan voorbij, dat men in Duitsland weliswaar over *Schöpfung* spreekt, maar daarbij veel gevaarlijker wordt: het volk als *Schöpfung* wordt 'zum Gott erhoben'. Atheïsme is niet alleen maar een kwestie van wereldbeschouwing!

Over het tweede, kleinere deel kan ik minder enthousiast zijn. Het biedt onder meer een overzicht van de recente geschiedenis van het atheïsme, waarbij McGrath de morele tekortkomingen van één van de fervente pleitbezorgers ervan in de Verenigde Staten - Madalyn Murray O'Hair - breed uitmeet. Daarnaast wijst McGrath er diverse keren - ik heb de bladzijden 194, 228 en 272 genoteerd - op, dat met name atheïsten verantwoordelijk geacht moeten worden voor Auschwitz. Het zou sterker geweest zijn, als McGrath hier de rol van het christelijk antisemitisme minstens

óók genoemd zou hebben. De titel van dit tweede deel is ‘Avondschemering’, en daarmee drukt McGrath uit dat het atheïsme als principiële wereldbeschouwelijke positiekeuze op zijn laatste benen loopt.

McGrath schreef dit boek kort voordat hij het geruchtmakende interview gaf over protestantisme en pentecostalisme, waarin hij stelde dat het protestantisme zijn tijd heeft gehad. Uit dit boek valt op te maken, hoe hij het heeft bedoeld. Het protestantisme zou - daarin is het in zekere zin een parallel van het atheïsme - Gods spreken beperkt hebben tot het Woord, en daarmee het veld van de ervaring braak hebben laten liggen. Die kritiek dienen we terdege te horen, dunkt me.

Een laatste punt, dat ik wil aanstippen, is de formele wijze, waarop McGrath het christelijk geloof ter sprake brengt. Ik noemde al zijn spreken over Auschwitz, maar het speelt ook op andere plaatsen in zijn boek. Zelf werd hij atheïst, omdat hij zag wat protestanten en rooms-katholieken van Noord-Ierland hadden gemaakt, en hij voert als verklaring voor het ‘succes’ van de christelijke zending in Korea aan, dat het christelijk geloof daar de rol van bevrijder vervulde en zich niet had gecorrumpeerd met de machthebbers (271). McGrath is stellig geen aanhanger van de idee, dat godsdienst enkel moet gezien als in-functie-van, maar het boek zou aan zeggingskracht hebben gewonnen, als hij de centrale inhoud van het christelijk geloof nadrukkelijk naar voren zou hebben laten komen. Het Evangelie is nog wel iets meer dan een wereldbeschouwelijk theïsme.

G.C. den Hertog

Herman Pleij, *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560*, Uitg. Bert Bakker, Amsterdam 2007, 863 p., € 49.95 (ISBN 9789035130906).

Van het nieuwe negendelige handboek *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur* verschenen in 2006 de eerste twee delen: *Stemmen op schrift*, de middeleeuwse literatuur tot 1300 (geschreven door Frits van Oostrom), en *Altijd weer vogels die nesten beginnen*, de Nederlandse literatuur van 1945 tot 2005 (door Hugo Brems). Het nu verschenen derde deel is van de hand van Herman Pleij, hoogleraar Oudere Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam en kenner van de eindfase van de middeleeuwen (15e en eerste helft 16e eeuw). Het is de bedoeling dat Van Oostrom het deel over de periode 1300-1400 voor zijn rekening neemt en na verschijning daarvan zal in elk geval de beschrijving van de middeleeuwen (in drie omvangrijke delen) compleet zijn.

De beginzin van Pleij luidt: ‘Literatuur is overal’. Het is een wat uitdagende zin, die goed de opvatting en het program van de auteur weergeeft. Zijn boek bevat een zeer omvangrijke inventarisatie van teksten, waarbij het verschil tussen meer verheven of ‘schone’ teksten en meer vulgaire of platte wegvalt. En die teksten plaatst hij uitgebreid in hun context: de opkomende verstedelijking en de daarmee samenhangende burgercultuur of stads cultuur, met ommegangen, blijde inkomsten, volksfeesten en straatvertier. Het leven in de stad levert zowel de literatuur van de straat op als de meer georganiseerde literatuur van de rederijkers.

Het boek legt meer het accent op de context dan op de teksten zelf. Het gaat Pleij vooral om de grote bewegingen van de tijd: behalve de verstedelijking – het rotsmassief van het boek – onder meer de uitvinding van de drukpers, de verschuiving van Frans en Latijn naar de volkstaal en van teksten op rijm naar teksten in proza, nieuwe leesgewoonten (van voorlezen naar privélezen), opkomst van het vrije denken, uitlopend op humanisme en Reformatie. Vele gedeelten zijn meer te typeren als cultuurgeschiedenis dan als tekstgeschiedenis, met de kanttekening dat Pleij de beschreven periode niet zoals Huizinga ziet als ‘herfsttij’. Uitvoerige beschrijvingen gewijd aan teksten en individuele auteurs zijn in het boek verre in de minderheid, iets wat de lezer kan betreu-

ren. Een groot verschil met het ‘verhalende’ boek van Van Oostrom wordt hier zichtbaar. Daarom doet het temidden van zoveel inventarisatie en opsomming weldadig aan dat enkele auteurs, onder wie Jan van Boendale, Anna Bijns – die de ruige veldheer Maarten van Rossum verkoos boven Maarten Luther: de eerste verwoestte wel dorpen en huizen, maar de laatste verwoestte de zielen der mensen! – en Eduard de Dene, wel uitgebreider aandacht krijgen.

De Reformatie komt aan bod in het hoofdstuk ‘In het spoor van Luther, Erasmus en de zot’. In de lijn van zijn betoog legt Pleij ook hier, in de doorwerking van ‘ketterse’ ideeën, een stevige relatie met de stadscultuur: de rederijkerskamers, nauw met de stad verbonden, ontwikkelden zich in sterke mate tot ‘opiniëringsinstituut’, met ruimte voor andere visies dan die van rooms-katholieke snit en met fundamentele kritiek op de kerk en haar vertegenwoordigers. Zo werd in 1539 in Gent een rederijkersfeest gehouden waarbij vijftien toneelstukken een antwoord gaven op de vraag: ‘Welc den mensche stervende meesten troost es’. Niet alleen de vraag is typerend – deze doet sterk denken aan Zondag 1 van de Heidelbergse Catechismus van ruim twee decennia later – maar vooral de antwoorden van diverse spelen die blijk geven van onverhulde ‘reformatorische sympathieën’.

Verstedelijking en stadscultuur mogen in het betoog soms een (te) zwaar accent krijgen, Pleij maakt op overtuigende wijze duidelijk dat het woord een hoge vlucht nam in de vijftiende en zestiende eeuw en in die zin een nieuw tijdperk, de Renaissance, inluidde.

J. de Gier

BOEKAANKONDIGINGEN

Wallace M. Alston Jr. & Michael Welker (eds.), *Reformed Theology. Identity and Ecumenicity II. Biblical Interpretation in the Reformed Tradition*, William Eerdmans, Grand Rapids 2007, 457 p., \$49,00 (ISBN 9780802803863).

Dit zijn de buitengewoon onverzorgd uitgegeven *proceedings* van de tweede door het (rijke) Amerikaanse *Center of Theological Inquiry* gesponsorde internationale conferentie van gereformeerde theologen, gehouden in april 2001 te Stellenbosch. Onbegrijpelijk dat men zes jaar nodig heeft gehad om deze op zichzelf belangwekkende reeks opstellen slechts van een omslag te voorzien, en verder hoegenaamd niets te doen om ze te ontsluiten: geen thematische indeling, geen beredeneerde inhoudsopgave of samenvattingen van de diverse bijdragen, geen conclusies, geen registers, zelfs (anders dan in de vorige band) geen auteursgegevens meer. Alleen een veel te beknopte inleiding van de redacteurs met uiterst vage en algemene aanduidingen van de diverse bijdragen. Een manier van uitgeven die Eerdmans onwaardig zou moeten zijn, en die wat mij betreft dan ook aanleiding is om het bij deze korte aankondiging te laten.

G. van den Brink

Pieter K. Baaij, *De adressaten van de Brief aan de Romeinen. In het bijzonder naar aanleiding van Romeinen 1:1-17*, Groen, Heerenveen 2007, 64 p., € 12,50 (ISBN 9789058298638).

De auteur voegt aan zijn reeks publicaties over de Romeinenbrief deze beknopte verhandeling toe waarbij hij ingaat op de vraag voor wie de apostel schreef. Anders dan de meerderheid van de exegeten kiest hij voor Joodse christenen als primaire doelgroep. De apostel van de volken verlangt er naar zijn Joodse broeders in Rome te ontmoeten. De conclusie van Baaij is niet in elk opzicht overtuigend, maar hem moet wel toegegeven worden dat de Jodenchristenen in menige beschouwing te snel uit het vizier verdwijnen.

A. Noordegraaf

Willem Barnard, *Tot in Athene. Handelingen 1-17*, Meinema, Zoetermeer 2005, 272 p., € 22,50 (ISBN 9021137674).

De bekende dichter en essayist geeft in dit boek zijn leesverslag bij het eerste deel van het bijbelboek Handelingen. Nu eens biedt hij exegetische waarnemingen, die blijk geven van aandachtig luisteren naar de tekst, dan weer associatieve overwegingen, en vaak ook in een soort excurs nog enige beschouwingen van andere aard en/of gedichten. Saai is het nergens, verrassend is het vaak. Over Petrus' aanspraak 'mannen' in Handelingen 2 - driemaal anders - had ik nooit nagedacht. Barnard wel, en hij weet er ook het nodige aan te ontlenen. Conclusie: het is altijd de moeite waard te kijken of Barnard 'iets heeft' op een tekst.

G.C. den Hertog

Marinus van den Berg, *De laatste eer. Over het voorbereiden van het laatste afscheid*, Meinema, Zoetermeer 2007 (3^e geheel herziene druk), 114 p., € 12,90 (ISBN 9789021141640).

De pastor van het verpleegtehuis Antonius IJsselmonde te Rotterdam geeft invoelende beschou-

wingen over het gebeuren rond begrafenis en crematie. Verwacht van hem geen principiële stellingname, wel pastorale en praktische handreiking.

J. Hoek

Bert den Boer / Wim Huijser, *Leef je verlangen. 16 interviews*, Uitg. Aspekt, Soesterberg 2006, 352 p., € 17,95 (ISBN 9059113144).

In deze bundel uitgewerkte interviews komen zestien meer of minder bekende Nederlanders aan het woord, onder wie Hans van Mierlo, Bettine Vriesekoop, Antoine Bodar, Jacobine Geel en Manon Uphoff. Vogels van diverse pluimage dus, zowel levensbeschouwelijk als maatschappelijk. De thematiek is de zoektocht naar vervulling van het verlangen (dromen, wensen, ambities etc.) en de persoonlijke verwerking van onvervulde verlangens.

Een wat schrale thematiek voor zo'n omvangrijk boek, want het is voorspelbaar dat de verlangens van bijvoorbeeld een sportvrouw als Bettine Vriesekoop anders gericht zijn dan die van een theoloog of politicus.

J. de Gier

Alison Brown, *A Bible Alphabet. Introducing Little Children to Well-Known Bible Stories*, The Banner of Truth Trust, Edinburgh 2007, 32 p., € 3,50 (ISBN 9780851519630).

De auteur, werkzaam in het basisonderwijs, moeder van vijf kinderen en woonachtig in Noord Ierland, verzorgde deze uitgave, waarin bekende geschiedenissen uit de Bijbel aan de hand van teksten en illustraties dicht bij de kinderen worden gebracht. Het motief tot de uitgave van deze verhalen vond zijn in Psalm 78:7: 'That they might set their hope in God.'

W. Verboom

Jakob van Bruggen, *De bergrede. Reisgids voor christenen*, Kok, Kampen 2007, 108 p., € 12,50 (ISBN 9789043514057).

Dat er een vijftiende druk van dit boek verschenen is, bewijst wel de waarde ervan, geschreven door de (emeritus) hoogleraar Nieuwe Testament. Terecht noemt de auteur de Bergrede een reisgids voor christenen. Het onderricht van deze grondige bijbelstudie is praktisch getoonzet, geschikt voor persoonlijk gebruik en voor kringwerk. Ook nu biedt het boekje een rooster voor verdere bijbellezing.

W. Verboom

Bernd J. Claret (Hrsg.), *Theodizee. Das Böse in der Welt*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2007, 184 p., € 49,90 (ISBN 9783534190492).

Vijf Duitse rooms-katholieke dogmatici bezinnen zich in deze bundel op de theodicee-vraag, die volgens de redacteur sinds de zeventiger jaren niet meer uit de rooms-katholieke theologie weg te denken is. Focuste de discussie over 'het kwaad in de wereld' traditioneel sterk op de rol van de persoonlijke zonde, de erfzonde en de duivel, momenteel is het besef doorgedrongen dat daarmee de vraag naar Gods *Letztverantwortung* niet afdoende beantwoord is. De auteurs beperken zich niet tot *Fundamentaltheologie*. Mooi vond ik in dit verband de wijze waarop Wilhelm Breuning zijn vertrekpunt neemt in de soteriologie: de verschijning van Christus in deze wereld tot ons behoud maakt dat de vraag waar het kwaad uiteindelijk vandaan komt, niet meer allesbeheersend is.

G. van den Brink

Rico Divani, *Verbeter de wereld. Ontdek je zelf*, Uitg. Aspekt, Soesterberg 2007, 288 p., € 17,95 (ISBN 9789059111950).

De auteur gaat uit van wat zijns inziens het belangrijkste is wat de mens bezit: bewustzijn, ook wel te benoemen als ons 'ik' of ons 'zelf'. Zijn pantheïstisch aandoende visie is dat God binnenin onszelf bestaat, dat alle mensen deel uitmaken van God of het goddelijke. En op basis daarvan meent hij dat het 'niet nodig (is) een religie te hebben'. Ook is hij van mening dat de mens voor zichzelf 'de mogelijkheid (heeft) om in een prachtige wereld te leven' en 'het enige dat we hiervoor hoeven te doen is de juiste voorwaarden te scheppen'. Nog simplistischer is zijn visie dat wie werkt aan 'bewustzijns-groei' al bezig is een betere wereld te scheppen. De visie van de auteur op het goddelijke en religie kan ik moeilijk met hem delen. Dat geldt evenzeer voor zijn irreële toekomstbeeld.

J. de Gier

Robert Doornenbal, *Ma(i)len over de wereldreligies. In gesprek over het Evangelie en andersgelovigen*, Boekencentrum, Zoetermeer 2007, 135 p., € 12,90 (ISBN 9789023921639).

Deze publicatie, die opgezet is als een e-mail correspondentie tussen een student en zijn e-coach, worden de *hot items* in de verhouding van het christelijk geloof tot de belangrijke wereldreligies op een open en eerlijke wijze aan de orde gesteld. De gestelde vragen zijn herkenbaar, de antwoorden zijn doordacht. Op een begrijpelijke en aansprekende wijze komt er veel voorbij, wat christelijke jongeren en ouderen kan helpen om in de samenleving van vandaag zich bewust te worden van het eigene van hun geloof en van de verschillen met andere religies én om zich hierover te verantwoorden in de ontmoeting met andersdenkenden. Aanbevolen.

P.J. Visser

Sabine Dramm, *Dietrich Bonhoeffer. An Introduction to his Thought*, Translated by Thomas Rice, Alban Books, Edinburgh 2007, 258 p., € 10,99 (ISBN 9781565637627).

Deze publicatie is een Engelse vertaling van *Dietrich Bonhoeffer, Eine Einführung in sein Denken* (2001). Vanwege het feit dat het hier om een vertaling gaat, beperk ik me tot een aankondiging van dit belangrijke boek. We vinden er een typerende trek van Bonhoeffer's denkbeelden in terug, namelijk de vervlechting van zijn theologie en zijn persoonlijke leven. Mooi dat deze bundel nu ook via de engelse vertaling nog meer internationale bekendheid krijgt.

W. Verboom

Chr. Fahner, *Synopsis van de vier evangeliën, Mattheüs, Markus, Lukas, Johannes. Met een inleiding tot het synoptisch probleem*, De Banier, Utrecht, 3^e druk 2007, p. 310, € 27,50 (ISBN 9789033604171).

In 1981 verscheen de eerste druk van dit werk. Het stemt tot dankbaarheid dat nu een derde druk van dit werk voor ons ligt. De uitgave is nagenoeg gelijk aan de grondig herziene tweede editie. De inleiding over het synoptisch vraagstuk getuigt van de grondige wijze waarop de auteur was ingevoerd in de discussies. Fahner zelf heeft de verschijning van deze herdruk niet meer mogen beleven. Hij overleed in 2003. Met dankbaarheid gedenken we hem als een aimabel en erudiet wetenschapper.

A. Noordegraaf

Helen Goote & Mels Sluysen, *Een plan van onbeschrijflijke grootheid*, Uitg. Aspekt, Soesterberg 2007, 183 p., € 17,95 (ISBN 9789059115071).

Dit boek is een roman die twee dagen beschrijft uit het leven van een Joodse wiskundige en zijn moeder, dagen van heftige discussies tussen moeder en zoon. De wiskundige gaat op zoek naar een formule om het bestaan van Israël veilig te stellen en een tweede Auschwitz te voorkomen. Onwillekeurig trok ik een vergelijking met de verhalen en romans van de Joodse schrijfster Marga Minco: stijl en karaktertekening bij de laatste winnen het verre van deze roman. Typerend acht ik de sentimentele en clichématige formuleringen die ik aantrof op de laatste pagina's: 'Natuurlijk schat'; 'Ga nu maar slapen lieverd.'

J. de Gier

Matthew Henry, *Dagelijks omgang met God*, De Banier, Utrecht 2007, 144 p., € 12,50 (ISBN 9789033607332).

In 1712 hield Matthew Henry in Bedual Green drie preken over de wijze waarop een christen dagelijks met God kan omgaan. De preken gaan over Psalm 5:3, Psalm 25:5 en Psalm 4:9. Op verzoek van zijn gemeenteleden zijn ze uitgegeven. Ze dragen een praktisch karakter. Monica van Bezooijen zorgde voor een herziene druk.

W. Verboom

A. Kastelein, *Predikanten die kwamen en gingen. Kerkprovincie Utrecht*, Boekencentrum, Zoetermeer 2007, 388 p., € 15,00 (ISBN 9789023933021).

Een postume uitgave van dit overzicht van hervormde predikanten die de kerkprovincie Utrecht hebben gediend sinds de Reformatie (waarbij ik Veenendaal heb gemist). De auteur, ds. Kastelein, overleed in 2006, zijn zoon Sander heeft de uitgave redactioneel afgerond.

J. Hoek

H.F. Kohlbrugge, *Mijn gebed is tot U*, Den Hertog, Houten 2007, 121 p., € 14,90 (ISBN 9789033120787).

In deze bundel vinden we tien preken van de bekende prediker van Elberfeld, die hij in de Niederländisch-Reformierte Gemeinde aldaar in de jaren 1848-1871 heeft gehouden. N.A. Eikelboom geeft in een inleiding een verantwoording van deze publicatie. De laatste vier preken behandelen zondag 45 van de *Heidelbergse Catechismus*. In de tweede preek over Psalm 65:3 vinden we ook de gebeden, die Kohlbrugge vóór en na de preek uitsprak. Het gaat om echt Kohlbruggiaanse preken, waarin het nochtans van Gods genade hoog opklinkt.

W. Verboom

Bernard Körner (Hg.), *Geistliche Begleitung und Bußsakrament. Impulse für die Praxis*, Echter Verlag, Würzburg 2007, 160 p., € 16,80 (ISBN 9783429028954).

Na tijden van verwaarlozing van de vragen van geestelijke begeleiding en omgaan met schuld en berouw dringen deze thema's zich nu weer naar de voorgrond. Dit boek gaat terug op een studiedag aan de rooms-katholieke faculteit van de universiteit van Graz (Oostenrijk), die gehouden werd bij het afscheid van de moraaltheoloog Peter Inhoffen. Het bevat de lezingen van die dag, en een impressie van de groepsprekken.

G.C. den Hertog

Hans Küng, *The Beginning of All Things. Science and Religion*, uit het Duits vertaald door John Bowden, William B. Eerdmans, Grand Rapids 2007, 220 p., \$ 22.00 (ISBN 9780802807632).

Na zijn boeken over de grote monotheïstische godsdiensten pakt Küng de apologetische draad van zijn klassiek geworden studies uit de zeventiger jaren (*Existiert Gott?* en *Christ sein*) weer op. Kennelijk om hardnekkige geruchten over het grote aandeel van zijn medewerkers aan vorige publicaties te ontzenuwen, benadrukt Küng op een manier die aan Paulus doet denken dat hij ‘ook’ dit boek echt eigenhandig geschreven heeft (208). Küng bepleit een uiteenhouden van natuurwetenschap en geloof met respect voor beider integriteit. Men kan hedendaagse theorievorming in kosmologie, evolutiebiologie en neurowetenschappen serieus nemen zonder daarmee van zijn geloof te vallen – maar men moet er omgekeerd geen empirische aanwijzingen in willen vinden voor de juistheid van dat geloof. God is voor Küng het gelovige antwoord op de grote vragen die de wetenschap openlaat.

G. van den Brink

Cees en Paul van der Laan, *Toen de kracht Gods op mij viel. 100 jaar pinksterbeweging in Nederland 1907-2007*, Kok, Kampen 2006, 223 p., € 27,50 (ISBN 9789043513890).

Dit is de prachtig geïllustreerde jubileumbundel die verscheen ter gelegenheid van het eeuwfeest van de Pinksterbeweging in Nederland. Het gaat om een herschrijving en aanvulling van het eerder (1982) verschenen *Pinksteren in beweging*. Behalve een weergave van hoofdlijnen van de geschiedenis (ingedeeld in vier perioden) zijn er hoofdstukken over de nieuwe migrantenkerken, over de ‘pinksterleer’, en over de charismatische beweging, die volgens de auteurs neerkomt op een integratie van de pinkstertheologie binnen de gevestigde kerken – maar m.i. trekken zij deze beweging daarmee te zeer in hun richting. Een historisch en een statistisch overzicht van de vele facties binnen de pinksterbeweging completeren dit informatieve en toegankelijke boek.

G. van den Brink

H.J. Lam, P.J. Vergunst en L. Wüllschleger (red), *Kerk rond het heilgeheim. Opstellen aangeboden aan prof. dr. A. de Reuver*, Boekencentrum, Zoetermeer 2007, 288 p., € 24,90 (ISBN 978902392189).

Deze inmiddels bekende bundel, aangeboden als *liber amicorum* bij het afscheid van dr. A. de Reuver als bijzonder hoogleraar in de Gereformeerde Godgeleerdheid, bevat zeventien lezenswaardige opstellen die allen cirkelen rond het thema’s die De Reuver na aan het hart liggen. Vanuit verschillende invalshoeken worden bijbelse vroomheid, gereformeerde spiritualiteit en kernen van het belijden belicht. Daarnaast is er ook aandacht voor biografische aspecten, waarin De Reuver vooral als prediker en professor voor het voetlicht wordt gehaald. De bundel wordt gecomplementeerd door zijn afscheidscollege en een bibliografie. Neem en lees.

P.J. Visser

John Newton, *Genade brengt me thuis*, De Banier, Utrecht 2007, 136 p., € 12,50 (ISBN 9789033607349).

Caroline Snoek-van Nieuw Amerongen vertaalde de oorspronkelijke uitgave van *An authentic narrative of some remarkable and interesting particulars in the life of, in fourteen letters* (1810) in het Nederlands. Het boekje bevat het levensverhaal van de bekende Anglicaanse predikant John Newton (1725-1807) in de vorm van veertien brieven. Het gaat om een herziene druk.

W. Verboom

Peter C. Phan, *Mission and Catechesis. Alexandre de Rhodes and Inculturation in Seventeenth-Century Vietnam*, Faith and Cultures Series, Alban Books, Edinburgh 2006, 324 p., € 19,90 (ISBN 9781570756597).

De schrijver, hoogleraar 'Catholic Social Thought' aan de George University te Washington, biedt in dit boek een verslag van het zendingswerk van de Jezuïet Alexandre de Rhodes (1593-1660) in Vietnam. Kenmerkend voor zijn missionaire arbeid is de nadruk op de inculturatie, met waar mogelijk aanpassing aan de Vietnamese cultuur in de zeventiende eeuw. In het boek vinden we tevens de tekst van de *Catechismus* van De Rhodes van 1651, waarin de leerstof die men zich voor de doop diende eigen te maken, verdeeld is over acht dagen.

W. Verboom

Mindaugas Ragaisis, *Umkehr ins Gespräch bringen. Der Beitrag von 'kommunikativen Glaubensmilieus' zur Erneuerung der Bußpraxis*, Erfurter Theologische Studien Band 91, Echter Verlag, Würzburg 2006, 225 p., € 24,70 (ISBN 9783429028374).

Een fraaie studie over vernieuwing van de boetepraktijk in de Rooms- Katholieke Kerk, met aandacht voor de opkomst van de charismatische beweging.

J. Hoek

Joseph Ratzinger, *Heeft het zin christen te zijn? Drie adventspreken*, Meinema / Altiora, Zoetermeer / Averbode 2007, 80 p., € 14,90 (ISBN 9789021141633).

Deze drie preken (overigens niet vertrekkend vanuit concrete bijbelteksten) zijn in 1965 gehouden in de Dom van Münster. De Duitse uitgave verscheen destijds meteen al, deze Nederlandse vertaling is van vorig jaar en natuurlijk ingegeven door de recente verkiezing van de prediker van destijds tot bisschop van Rome. De zin van het christen-zijn wordt in deze preken enigszins losgemaakt van de vraag naar het eeuwig behoud, en gekoppeld aan een leven in liefde en dienstbaarheid. Daarbij mogen we weten dat onze tekorten aangevuld worden door de plaatsvervangende liefde-in-overvloed van Christus. Aan Hem ontleent uiteindelijk de geschiedenis haar zin.

G. van den Brink

Ds. A.S. Rienstra & dr. W. Verboom (red.), *De heiliging van de Naam*, Uitgeverij Groen, Heerenveen 2006, 93 p., € 12,50 (ISBN 9058296490).

Het Confessioneel Gereformeerd Beraad belegt met enige regelmaat studiedagen in samenwerking met de diverse theologische faculteiten in ons land. In dit boekje zijn de referaten gebundeld, die tijdens zo'n studiedag in Leiden werden gehouden. Een handzaam en waardevol boekje met onder meer bijdragen over de heiliging van de naam volgens het Oude Testament en de Joodse traditie (E. Talstra), over de betekenis van de eerste bede van het Onze Vader (H.J. de Jonge) en over de uitleg van deze bede in de Heidelbergse Catechismus (W. Verboom).

G.C. den Hertog

Dr. C. van Sliedregt, *Het nieuwe Jeruzalem: eenheid van alle gelovigen*, Willem de Zwijgerstichting, Enschede 2006, 56 p., € 4,90 (ISBN 9072462408).

Dr. J.D.Th. Wassenaar, *Dr. O. Noordmans over de kerk als moeder*, (Willem de Zwijgerstichting 06/1), Enschede 2006, 56 p., € 4,30 (ISBN 9072462394).

De beide deeltjes van jaargang 2006 van de publicaties van de Willem de Zwijgerstichting complementeren elkaar tot op zekere hoogte. Dr. J.D.Th. Wassenaar geeft een overzicht van hoe O. Noordmans heeft gesproken over de kerk als moeder. Thema's als huiskerk, volkskerk en de rela-

tie tot de rooms-katholieke kerk passeren de revue. Dr. C. van Sliedregt schrijft aan de hand van het laatste hoofdstuk van het bijbelboek Openbaring op een associatief-meditatieve manier over de grote toekomst, waarin niet alleen de kerk één zal zijn, maar ook het ‘smartelijk schisma’ met Israël tot het verleden zal behoren.

G.C. den Hertog

Aaldert van Soest (red.), *Rood als scharlaken, wit als sneeuw. Over schuld en vergeving*, Uitgeverij Groen, Heerenveen 2006, 165 p., € 12,50 (ISBN 9058296482).

De landelijke reformatorische studentenvereniging *Depositum Custodi* organiseerde in het studiejaar 2004-2005 een lezingencyclus over de vragen van schuld en vergeving. In dit boek zijn de meeste daarvan gebundeld. De bundel opent met een waardevolle bijdrage van ons redactielid prof.dr A. de Reuver, die in uitgebreidere vorm in dit tijdschrift werd gepubliceerd. Een interessante bijdrage is ook die van een ander redactielid, prof.dr. G. van den Brink, die schrijft over de ‘rechtvaardiging van de goddeloze’ en de westerse cultuur. De psycholoog dr. J. van der Wal biedt in een evenwichtig geschreven opstel handreikingen voor een omgang met de vraag van vergeven vanuit psychologisch gezichtspunt. Ook de kunst komt aan de orde, en wel het toneelstuk *Braambos* van Willem Jan Otten; de auteur van die bijdrage, mevrouw Chr. Stam-Van Gent, komt tot een uitgesproken negatief oordeel.

G.C. den Hertog

John Stott, *The Cross of Christ. 20th Anniversary Edition*, Inter-Varsity Press, Nottingham 2006, 460 p., £14.99 (ISBN 9781844741557).

Hoe serieus het onderzoek was weet ik niet, maar ooit heeft men vastgesteld dat als de protestanten in de wereld uit hun midden een paus zouden moeten kiezen, John Stott de grootste kanshebber zou zijn. In elk geval is zijn invloed in de *evangelical* wereld groot, en dat is mede te danken aan dit boek – volgens Alister McGrath, die voor deze speciale jubileumuitgave een voorwoord schreef, het beste dat Stott ooit schreef. In twintig jaar tijd is *The Cross of Christ* uitgegroeid tot een klassieker over wat het hart van het christelijk geloof uitmaakt: de heilbrengende betekenis van de kruisdood van Christus. Voor een eigentijdse theologische verdediging van de klassieke verzoeningsleer (zij het met eigen accenten), kan men inderdaad misschien wel nergens beter terecht dan hier. Deze heruitgave valt dan ook zeer te verwelkomen.

G. van den Brink

André F. Troost, *Tot tien tellen. De Tien geboden toen en nu*, Boekencentrum, Zoetermeer 2007, 135 p., € 10,90 (ISBN 9789023922285).

Gedachten over de betekenis van de Tien Geboden, verhelderend en soms tot tegenspraak prikkelend. De uitleg is verweven met brieven aan een postmoderne bekeerlinge, een zekere Ruth.

J. Hoek

Ugur Ümit Üngör, *Vervolging, Onteigening en Vernietiging. De deportatie van Ottomaanse Armeniërs tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Uitg. Aspekt, Soesterberg 2007, 117 p., € 14,95 (ISBN 9789059115354).

In 1915 beval de Ottomaanse regering de deportatie van circa anderhalf miljoen (christelijke) Armeniërs vanuit Anatolië naar de Syrische woestijn. De auteur, gespecialiseerd in holocaust- en genocidestudies en gepromoveerd op een dissertatie over het Turkse natievormingsproces, wil met dit boek meer inzicht verschaffen in wat hij noemt de ‘Armeense genocide’. Hij constateert name-

lijk bij alle betrokken partijen een gebrek aan distantie en eerlijke benadering van de historische feiten, en plaatst de vervolging van de Armeniërs in de context van de Europese, Ottomaanse en lokale geschiedenis.

J. de Gier

H. Veldhuizen, *Christenen ontmoeten moslims. Wat hebben moslims ons te zeggen? Wat hebben wij hun te zeggen?*, Artios-reeks, Groen, Heerenveen 2007, 128 p., € 12,50 (ISBN 9789058293640).

Nuttige en nodige informatie in kort bestek voor christenen in Nederland, die steeds meer met moslims te maken krijgen. Wat houdt de islam in en hoe kunnen we onze moslim-naasten het best benaderen? Dit boek helpt op weg.

J. Hoek

W.H. Velema, *Terwijl mijn kracht vergaat. Spreken met God over het levenseinde*, Artios-reeks, Groen, Heerenveen 2007, 123 p., € 12,50 (ISBN 9789058298638).

Dit bescheiden boekje kan met recht 'een gouden kleinood van Velema' genoemd worden. De tekst, in grote letter uitgevoerd, is goed leesbaar voor theologisch niet geschoolde gemeenteleden. Eenvoud gaat hier gepaard met diepgang. Vanuit Psalm 71 en andere bijbelgedeelten is Velema met de lezer in gesprek over onder meer: ouder worden en het levenseinde, het leven zonder partner, het verlies van kinderen, lichamelijke en geestelijke aftakeling, maar ook het blij vooruitzicht over dood en graf heen.

J. Hoek

Frans Willem Verbaas, *Engelenwoede*, Mozaïek, Zoetermeer 2007, 230 p., € 17,50 (ISBN 9789023992431).

In dit boek thematiseert de auteur, die predikant is, de spanning die er in zijn leven bestaat tussen zijn taak in het gezin en in de gemeente. Hij doet dat in de vorm van een dagboek. Centrale persoon is Erik Gouderak. Tussen hem en zijn vrouw Luus lopen de spanningen hoog op. Het boek eindigt verrassend. Het boek is herkenbaar voor pastoriebewoners en kan een middel zijn voor een open gesprek.

W. Verboom

W. Verboom, *De Heidelbergse Catechismus. Een eigentijdse weergave*, Boekencentrum, Zoetermeer 2007, 96 p., € 8,50 (ISBN 9789023922292).

Prof. Verboom heeft er goed aan gedaan deze uitgave te bezorgen. Zijn liefde voor de Heidelberger is algemeen bekend. Dankzij deze eigentijdse weergave kan de vonk wellicht eerder overspringen naar jongere lezers. Zinvol zijn ook de aanvullingen bij de tekst en de uitleg van belangrijke woorden.

J. Hoek

Nico van der Voet, *Altijd vergeven? Over schuld en vergeving tussen mensen*, Boekencentrum, Zoetermeer 2007, 112 p., € 10,50 (ISBN 9789023917588).

Tien jaar geleden schreef de auteur, docent ethiek aan de opleiding Pastoraal Werk van de Christelijke Hogeschool Ede, een boekje over vergeving in een serie, die voor jongeren bestemd was. Dit is een bewerking ervan, waarin Van der Voet reacties op en vragen bij lezingen over dit onderwerp heeft verwerkt en de doelgroep verbreed heeft. Een voortreffelijk boekje, dat stellig goede diensten doet.

G.C. den Hertog

Wim Zaal, *God en Zoon. Wat iedereen moet weten over bijbel, christendom en kerkelijke feesten*, Aspect, Soesterberg 2007, 125 p., € 16,95 (ISBN 9059114256).

In dit geschrift biedt de auteur op heldere wijze informatie over de inhoud van het christelijk geloof. De grote lijnen in de bijbel komen aan de orde, alsook de kerkgeschiedenis in vogelvlucht. Daarnaast trefwoorden, het kerkelijk jaar en enkele basisteksten uit de bijbel. Ten slotte biedt het boekje een zakenregister. De titel is – theologisch bezien - enigszins merkwaardig.

W. Verboom

Zürcher Bibel 2007, Genossenschaft Verlag der Zürcher Bibel, Zürich 2007, 1340 + 434 + 165 p., € 13,80 (ISBN 9783859952409).

De *Zürcher Bibel*, die teruggaat op de reformatiebeweging van Zwingli, is in de periode 1987-2007 opnieuw vertaald. De tweeledige doelstelling was: trouw aan de grondtekst en overzetting in het Duits van nu, dit in opdracht van de *Kirchenrat der Evangelisch-reformierten Landeskirche des Kantons Zürich*. Alle canonieke bijbelboeken zijn opgenomen, niet de apocriefe.

De stevig gebonden uitgave is publieksvriendelijk in die zin dat een uitgebreid glossarium (165 p.) met een uitvoerige beschrijving van bijbelse kernwoorden is toegevoegd, evenals een overzicht van bijbelse maten en gewichten.

J. de Gier

W. van der Zwaag, *William Carey. Pionier van de wereldzending*, De Groot Goudriaan, Kampen 2007, 368 p., € 27,50 (ISBN 9789061405030).

De amateur-kerkhistoricus broeder W. van der Zwaag heeft een lijvig en boeiend boek geschreven over het leven en werken van de bekende zendingsman William Carey, die beschouwd kan worden als de wegbereider voor de wereldzending. De auteur zet dit alles in historisch, theologisch, geestelijk en kerkelijk perspectief, waardoor een duidelijk overzicht van en inzicht in de tijd geboden wordt, waarin dit missionaire élan ontstond. Het is vlot en goed geschreven. Al lezend word je meegenomen in het levensdevies van Carey: *Verwacht grote dingen van God. Onderneem grote dingen voor God*. Hartelijk aanbevolen.

P.J. Visser

INGEKOMEN BOEKEN

Brown, Alison, *A Bible Alphabet*, The Banner of Truth Trust, Edinburgh 2007, 32 p., € 3,50 (ISBN 9780851519630).

Dramm, Sabine, *Dietrich Bonhoeffer. An Introduction to his Thought*. Translated by Thomas Rice, Alban Books, Edinburgh 2007, 258 p., € 10,99 (ISBN 9781565637627).

Eikelboom, Arie, *Jesu, meine Freude BWV 227 van Johann Sebastian Bach: een praedicatio Sonora*, Boekencentrum, Zoetermeer 2007, 432 p., € 34,90 (ISBN 9789023922438).

Fahner, Chr. , *Synopsis van de vier evangeliën*, De Banier, Utrecht 2007, 313 p., € 27,50 (ISBN 9789033604171).

Hentschel, Anni, *Diakonia im Neuen Testament. Studien zur Semantik unter besonderer Berücksichtigung der Rolle von Frauen*, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 2e Reihe, Bd. 226, Mohr Siebeck, Tübingen 2007, 498 p., € 79,00 (ISBN 9783161490866).

Hertog, G.C. den, Kooi, C. van der (redactie), *Tussen leer en lezen. De spanning tussen bijbelwetenschap en geloofsleer*, Kok, Kampen 2007, 239 p., € 17,50 (ISBN 9789043511667).

Laepple, Ulrich / Roschke, Volker (Hg.), *Die so genannten Konfessionslosen und die Mission der Kirche. Festgabe für Hartmut Bärend*, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 2007, 240 p., € 29,90 (ISBN 9783788722579).

Lieburg, Fred van (red.), *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie*, Groen, Heerenveen 2007, 207 p., € 19,95 (ISBN 9789058297808).

Ouden, P. den, *Liefde en trouw bij de Puriteinen*, Hersteld Hervormde Studies, deel 3, Den Hertog, Houten 2007, 148 p., € 17,50 (ISBN 9789033120848).

Peels, H.G.L., *Wie is als Gij? Schaduwkanten van het oudtestamentisch Godsbeeld*, Boekencentrum, Zoetermeer 2007, 148 p., € 12,90 (ISBN 9789023918813).

Perkins, Pheme, *Introduction to the Synoptic Gospels*, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, 312 p., \$ 28,- (ISBN 9780802817709).

Roukema, Riemer, *Jezus, de gnosis en het dogma*, Meinema, Zoetermeer 2007, 296 p., € 21,50 (ISBN 9789021141688).

Troost, André F., *Tot tien tellen. De Tien Geboden toen en nu*, Boekencentrum, Zoetermeer 2007, 133 p., € 10,90 (ISBN 9789023922285).

Vermaat, P., *Met de apostelen op pad. Mediteren onderweg*, Boekencentrum, Zoetermeer 2007, 188 p., € 16,50 (ISBN 9023923922063).

Vries, Reijer Jan de, *Gods Woord verandert mensen. Een praktisch-theologisch onderzoek naar het veranderingsconcept in de pastorale theologie van Eduard Thuneyesen*, Narratio, Gorinchem 2008, 357 p., € 19,50 (ISBN 9789052639260).